

Universitäts- und Landesbibliothek Bonn

Sanahin

artatpac azgagrakan handisic'

Yarowt'iwnean, Isahak

T'iflis, 1898

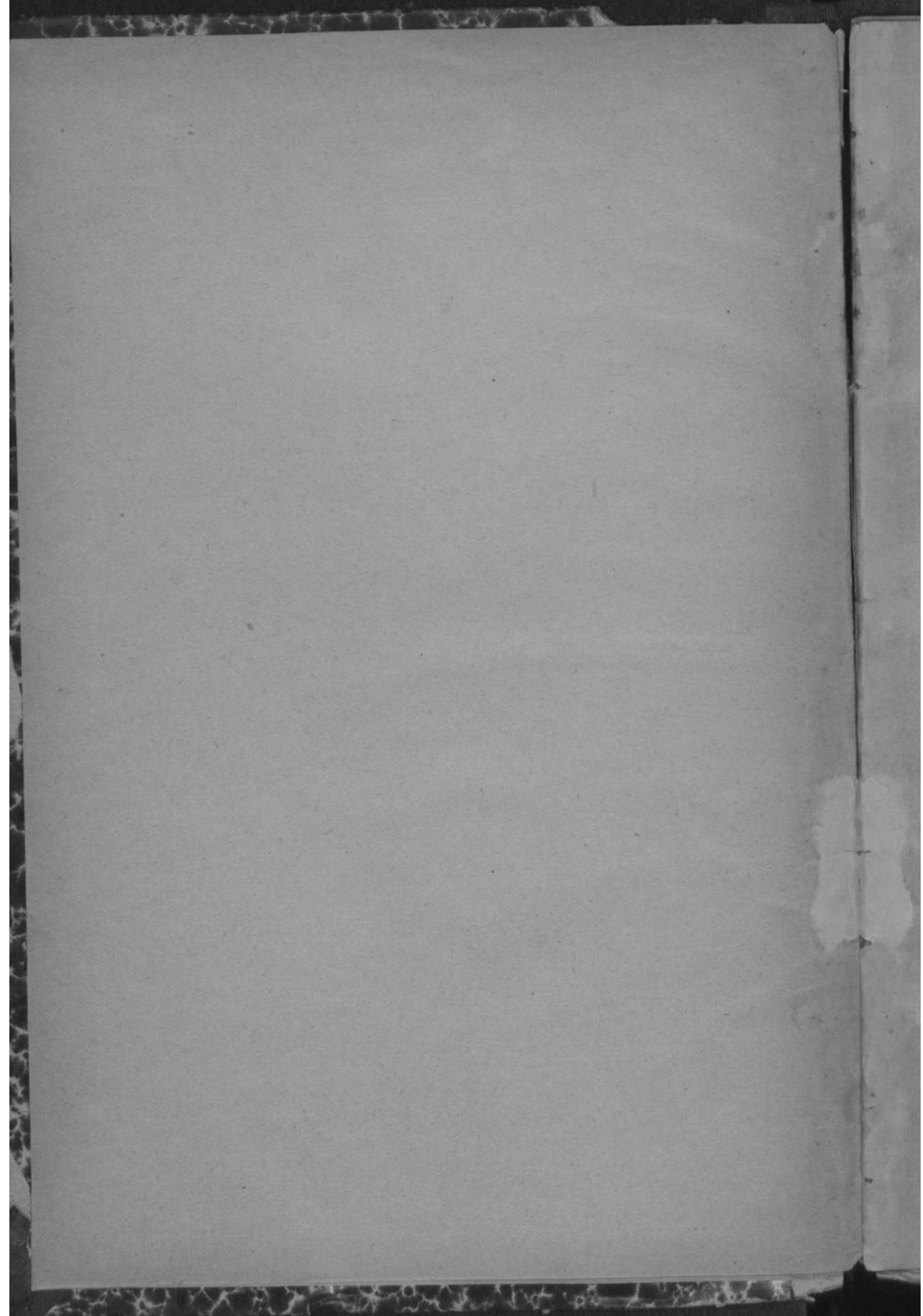
urn:nbn:de:hbz:5:1-12410

453

Goussan 3302

3

Fharuitinnean, Fsohok.
Lanahin.

ԻՍԸՀԸԿ ՅԵՐԵՒԹԻՒՆԵԸՆ

^յՍ ^նՁ ^ւՆ ^ւՁ ^ւՀ ^ւԻ ^նՆ

ԱՐՏԱՏՊԱԾ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻՑ

Թ Ի Փ Լ Ի Ս

Տպարան Մ. Գ. Ռոտինիանցի || Типографія М. Д. Ротинианца

Голов. просп., д № 41.

1898

3312

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 15 Сентября 1898 года.

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Սանահնի հաշակաւոր վանքի կաթողիկէն իւր զլուսը բարձրացնելով շրջակայ գեղաճրաչ բնութեան միջից՝ կարծես գլխակոր սղրում է՝ վանքի ալմեան գրութիւնը համեմատելով այն անցիակի հետ, երբ Բագրատունեաց արքայական ասհմի պաշտպանութեան ներքոյ ծաղկում, զարդարում և նշանաւոր հալ հոգեւորականներն ինամատարութեանն էր լանձնում այս սրբախաչը: Ա՞ր գրազէտ հալ մարդու սրտից արիւն չի կաթիլ տեսնելով որ այն սրբատաշ քարից շինուած հոլակապ մատենադարանը, որի զարակներն վրայ երբեմն շարուած էին մեր քրտնաջան և համբերատար նախնեաց տաննակ տարիներն ընթացքում հազիւ արտագրուած և ծաղկանկարներով ճաշակով զարդարուած ձեռագիրները, ալժմ գարձել է ամուսիր, ցորենի կամ գինու կարտաների ամբար... Նոյն իսկ ո՞ր օտարականի սիրտը չի ցտի՛ տեսնելով այդ փառաշէն եկեղեցիները կառուցանող և երբեմն արքայական թագ և գալիստն կրող անձանց զամբարանները գեանի հետ հաստարուած, կանգնաչափ խոտ ու տատակով ծածկուած: Արդեօք ազգաշէն Բագրատունեաց զարմի բարեպաշտ և եկեղեցասէր արքաներն ու իշխանազուները կարող էին երեսակալել, որ մի ժամանակ իրենց կառուցած տաճարներն սննդիսի երախտամու անձանց ինամքին պէտք է լանձնուած լինին, որոնք գինու և զարու հոգացողութեամբ պահպանելը կը գերադասեն՝ սրբազան վալրերի և նշխարների ինամատարութիւնից: Այն ձեմարանը, որ Մաղխոտրոսի անունն է կրում և մի ժամանակ լուսատու ստաղեր էր տարածում Հալատանեաց եկեղեցու անդատանի համար, ալժմ գարձել է... մի հնացած և տարին մի քանի անգամ գործածուող դազաղի պահարան... Ինչպիսի գառն ու ցաւալի, բալց խորճրգաւոր զուգաղիպութիւն. նոյն վալրը, որ մեզնից վեց-եօթը հարիւր տարի ստաջ ուսում և լուսաւորութիւն տարածելուն էր շատկացրած, կենդանութիւն էր ներշնչում ժամանակակից սերնդին իւր մէջ կրթած հոգեւորականների ձեռքով... ալժմ գարձել է մեռելութեան ներկայացուցիչ դա-

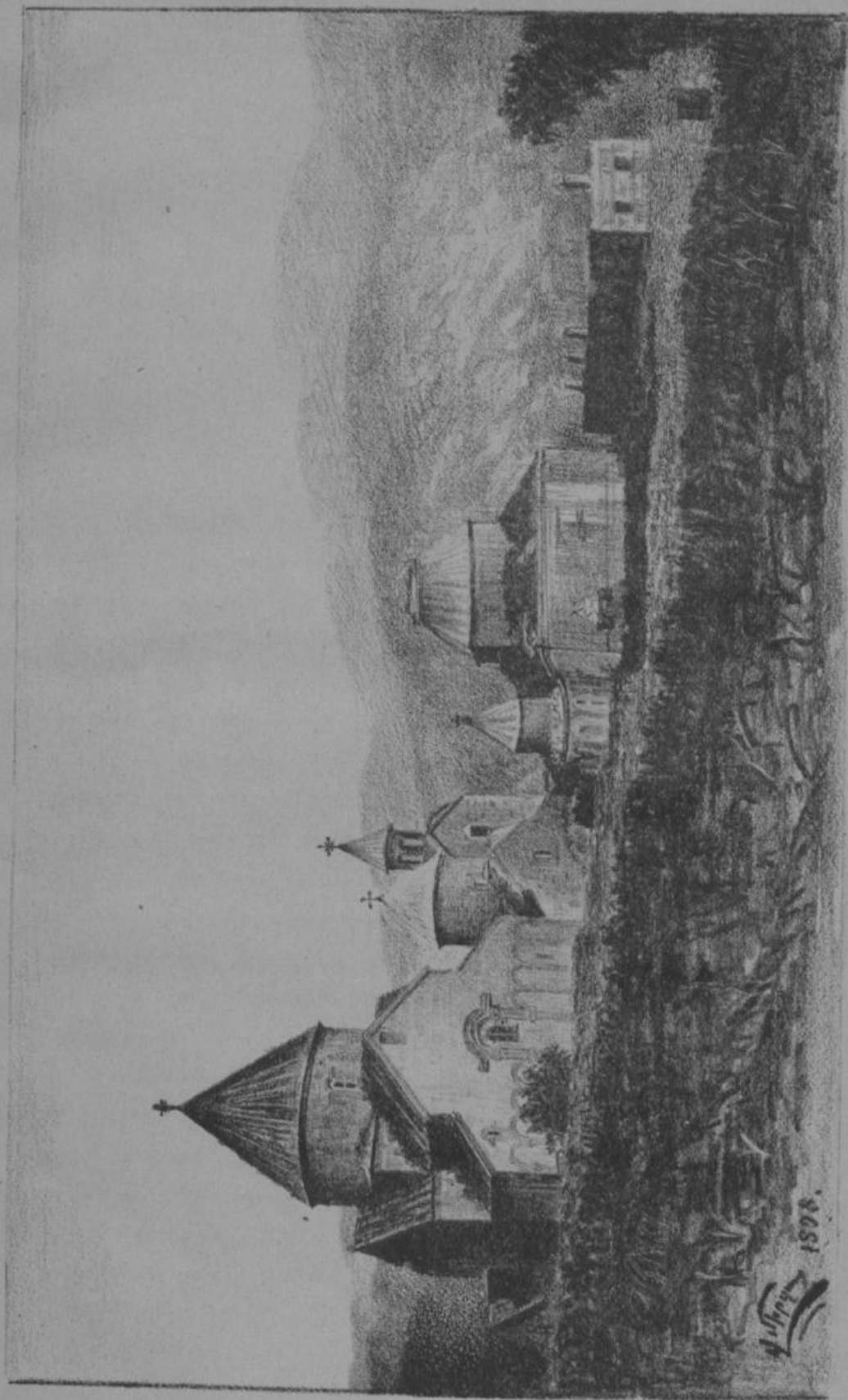
զապի պահարան, ... Տուաչորգու նման աստուածարան և ուսեալ վա-
նահայերին բաջորդել են...

Հայ հոգևորականութեան զարգացած և լուսաւորեալ անդամ-
ների նուիրական պարտքն ու պարտականութիւնը պէտք է լինի
մեր նախնեաց հոգակաւոր ձեռակերանների անազարա պահպանու-
թիւնը ալմամ ամեն քաղաքակիրթ երկիր և սղգեր միլիոնաւոր ծախ-
քեր անելով կոթողներ են կանոնում իրենց նախնեաց վիշատակի
համար, մենք, որ նորերը չենք կարողանում կառուցանել, միթէ
եղածն էլ չպէտք է պահպանենք իբրև սրբութիւն: Միթէ այնքան
չնչին արժէք ու նշանակութիւն ունին մեր աչքում՝ մեր հոգակա-
ւոր նախնեաց հայ եկեղեցւոյ զբանական և վարչական ասպարիզում
նշանաւոր հանդիսացած հայերի սուրբ ածիւնները պահպանող
հորակալ ձեռակերանները...

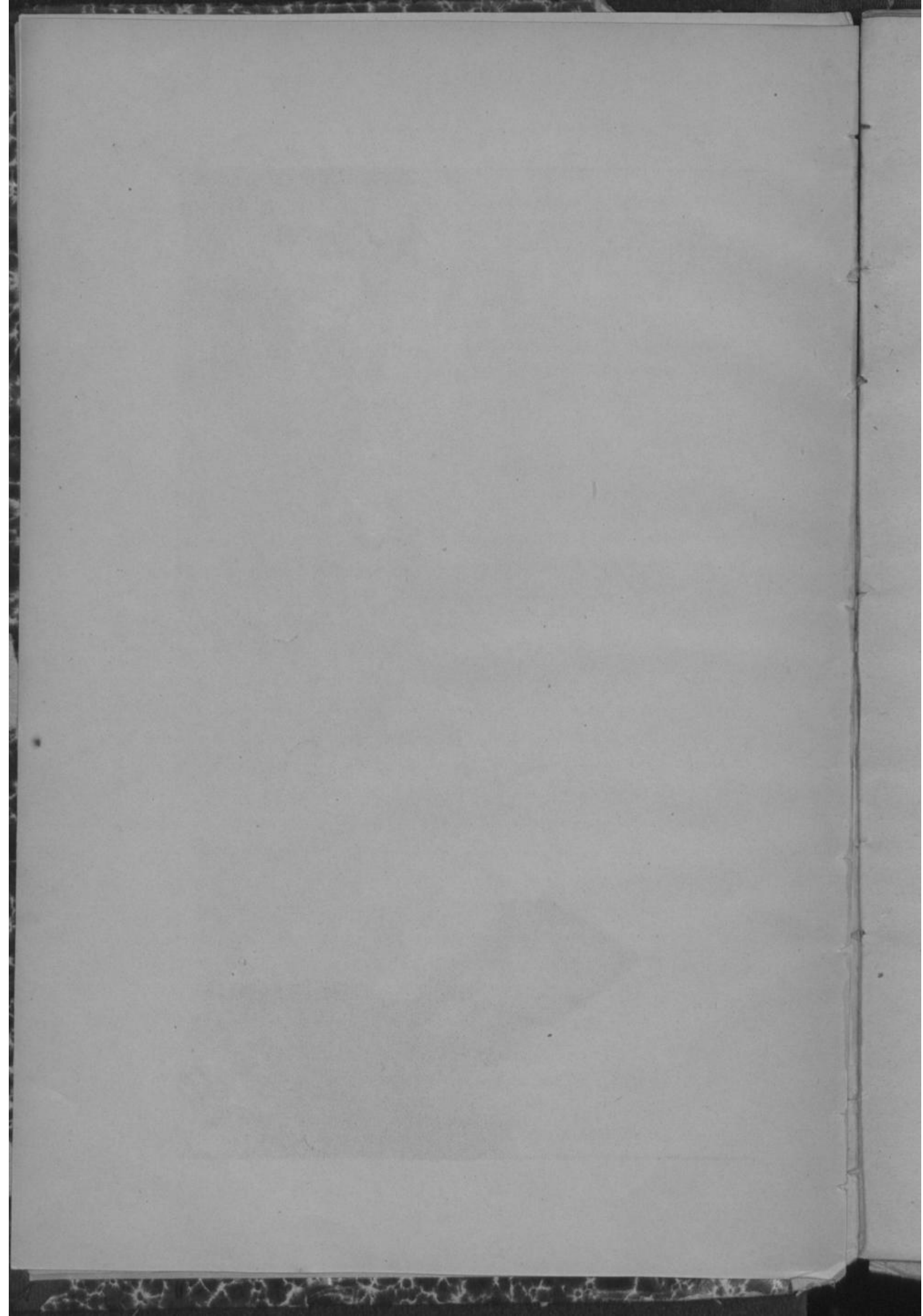
Նորընծայ, ինքնաձանաչութեան զգացման աէր արեղաներ ու
վարդապետներ, վերականգնեցէք ձեր սղէտ ու անդրապէտ միա-
բանակիրցների ու եղբայրակիրցների շնորհիւ հայ եկեղեցականների
ընկած վարկը, շանձնաւու եղէք պաշտպանել մեր նշանաւոր վան-
քերն աւերումից, քաղքալումից և որ վտաթարն է՝ բարոյական ան-
կումից: Այնպէս արէք, որ խրաքանչիւր այցելու երբ այդ հոյակապ
չէնքերը դրսից տեսնելով՝ հագեկան գնուլմունքով սղհորում է,
ներս մանկելով՝ լանկարձ շնորաթափուի, չզգուի այնտեղ արագ ան-
ձաքքութիւնից ու կեղտից:

Խո. Յորաթիւնեան.

Տփլիս 1898 թ.

St. Nicholas Church, New York

ՄԱՆԱՀԻՆ

I.

ՄԱՆԱՀԻՆԻ ԴԻՐՔԸ ԵՆ ԿԼԻՄԱՆ

Սանահնի թերակղզիաձև փոքրիկ բարձրավանդակը գտնուում է ծովի մակերևույթից 1000 մետր բարձրութեան վրայ՝ ընկնելով 62°20' արևելեան երկարութեան և 41°6' հիւսիսային լայնութեան տակ։ Հին Հայաստանի պատմական Սեծ Հայքի Գուգարաց աշխարհի Տաշերք կամ Զորափոր գաւառումն էր, իսկ այժմ Տփսիսի նահանգի Լոռուայ գաւառում։

Հարաւային կողմից Սանահնի անտառապատ լեռներին կպած այդ թերակղզին երեք կողմից շրջապատուած է ձորերով. արևելեան կողմից «Աստուածածնայ» կոչուած ձորն է. արևմտեան կողմից «Սևորդեաց» կամ տեղական բարբառով «Սաղու ձոր»-ը. հիւսիսային կողմից Զորագետ կամ Գէբէտ գետի ձորը։ Հորիզոնի վրայ երևում են. արևելեան կողմից՝ «Նորվանք» կոչուած փոքրիկ դաշտավայրը, Որնակ գիւղի դաշտը և Հաղբատ գիւղն իր սարով։ Հիւսիսային կողմից՝ «Մազան» կամ «Ալավերգի» կոչուած պղնձահանքը, «Կոշաբերգ»-ը. հիւսիս-արևելեան կողմից՝ «Աթուռիկ» կոչուած փոքրիկ բարձրավանդակը. հիւսիս-արևմտեան կողմից՝ «Լալուար» լեռը, որ «Գինգգար» էլ է կոչուում։ Արևմտեան կողմից Սևորդեաց ձորն է, իսկ հարաւ-արևմտեան կողմից՝ Սանահնի անտառապատ լեռները. հարաւ-արևելեան կողմից՝ Որնակի լեռները։

Սանահնի բնութիւնը գեղեցիկ է և զբաղեցնող. շրջա-

պատուած լինելով լեռներով՝ ենթարկուած չէ մշտական և խիստ հողմերի, այլ ժամանակաւոր թեթև քամիների: Անձրևներ լինում են գարնանը, մինչև յունիս ամիսը. լինում է ժամանակ, որ շրջակայ լեռներն օրերով ու շաբաթներով ծածկուած են լինում թանձր մշուշով կամ մէգով:

II.

Ս Ա Ն Ա Հ Ի Ն Գ Ի Ի Ղ Ը

Գիւղն այժմ ունի երեսուն տուն հայ բնակիչ՝ զանազան տեղերից եկած. կան նաև Արղութեանց իշխանական տոհմին պատկանող գիւղացի բնտանիքներ: Գիւղացիները պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և այգեգործութեամբ: Կալուածքը պատկանում է Արղութեանց երկայնաբազուկ իշխանական տոհմին և մասամբ էլ վանքին—վանքը ստանում է եկամտի եօթերորդ մասը: Գիւղացիները շատ քիչ հող ունենալով և այն էլ մի այգապիսի քարքարոտ տեղ, ստիպուած են մաքառել բնութեան ամեն տեսակ արհաւիրքների դէմ, պահպանելով իրենց գոյութիւնը հողից ստացուած չնչին արդիւնքով: Այգիներից շօշափելի արդիւնք չեն կարող ստանալ, որովհետև գտնուում են բուսականին հեռու, ձորի մէջ և ճանապարհ էլ չունին արտահանելու. այգիների թիւն էլ շատ սահմանափակ է՝ դարձեալ տեղ չլինելու պատճառով: Առհասարակ աղքատ կեանք են վարում և արդիւնաբերելու ոչինչ կամ շատ քիչ բան ունին: Մի բանով միայն սրնահանեցիք յայտնի են ամբողջ Լօռում—այդ քնքոյշ սեռի ներկայացուցիչների արտաքին գեղեցկութիւնն է. կանանց տիպը համակրելի է, դէմքի գեղեցկութիւնը կանոնաւոր և համաչափ գծազրուած. այդ է պատճառն ահա, որ Սանահնեցոց մականունը Լօռում յայտնի է իբրև «հարսնասիրուն սանահնեցիք»: Թէ կանայք և թէ տղամարդիկ՝ օղի և ջրի ազդեցութեան ներքոյ՝ Փիգիկապէս առողջ կազմուածք ունին, սակայն տգիտութեան

խաւարը դեռ ևս անթափանցելի է. դպրոց չունին: Նիւթա-
կան միջոցներից զուրկ և հազիւ իրենց կենսական պիտոյք-
ները հոգացող գիւղացիներին հարկաւ այնքան էլ չի կարելի
մեղադրել, որ չեն հասկանում ուսման նշանակութիւնը և
իրենց զաւակներին թողնում իրենց պէս անկիրթ, բայց Ի՛նչ
ասենք այդ գիւղից սերուած և Թիֆլիզում փարթամ կեանք
վարող ու մեծ դիրք ունեցող Արղութեան Երկայնաբազուկ-
ներին, որ տարեկան միքանի հարիւր մանէթ ծախսելով՝
գոնէ միդասեան դպրոց չեն պահել իրենց հայրենի օջաղում:
Ի՛նչ ասենք մեր հոգևոր վարչութեանը, որ մի վանական
դպրոց անգամ չի պահում այնտեղ, ուր երբեմն «ճեմա-
րան»-ներ են եղել և աստուածաբանութեան նշանաւոր ոյ-
ժեր դասախօսել...:

III.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գուգարաց աշխարհի մասին շատ բան չենք գտնում
մեր դասական մատենագրութեան մէջ. այս երկիրը սկզբում
յիշուում է իբրև Գուգարաց ըզեշխութիւն և ապա իբրև
Բագրատունեաց իշխանական կալուածք. յիշուում է նաև
որպէս հանգստարան կամ գերեզմանատուն Բագրատունի
թագաւորների:

Աշոտ-Ողորմած Բագրատունի արքայի անդրանիկ որդի
Սմբատն երբ ժառանգում է Բագրատունեաց հարստութեան
գահը՝ Անին, նրա երկրորդ որդի Աբասը ըմբոստանալով իր
հօր և եղբօր դէմ՝ կազմում է Կարուց անկախ թագաւորու-
թիւնը: Որպէս զի կրտսեր որդի Գուրգէնն էլ իր եղբօր պէս
ըմբոստանալով խռովութիւններ չլարուցանէ, Աշոտ-Ողորմածը
տալիս է նրան Գուգարաց աշխարհը, ուր նա մնում է իբրև
անկախ իշխան և մեռնելուց լետոյ թաղում Սանահնի վան-
քում, Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցու երևելեան որմի տակ:

արտաքուստ: Այս իշխանի կամ թագաւորի մասին ուրիշ ոչինչ չեն հաղորդում մեզ պատմագիրները:

Գուրգէնին յաջորդում է իր որդի Բաւիթ Անհողինը, որ նստում է Գուգարաց աշխարհի Շամշուլգէ Բերդում. սա քաջ մարդ լինելով՝ պատերազմներ է մղում, իր ձեռքն է ձգում Աղուանից աշխարհը և կոչւում է «Աղուանից թագաւոր»: Սա ևս վախճանուելուց յետոյ թաղւում է Սանահնում, իր հօր կողքին:

Բաւիթ Անհողինն յաջորդում է իր որդի Կիւրիկէն, որ նույնպէս Աղուանից թագաւոր է կոչւում. սա իր արքայական գահը հաստատում է Լօռուայ բերդում և մեռնելուց յետոյ թաղւում է Հաղբատի վանքում:

Թէ արդեօք Գուգարաց աշխարհի իշխանութիւնը Կիւրիկէից յետոյ ի՞նչ վիճակ ունեցաւ, մինչև ե՞րբ մնաց իբրև անկախ իշխանութիւն, ոչինչ յայտնի չէ. մեր մատենագիրներն այնուհետև այլևս ոչինչ չեն հաղորդում այդ իշխանութեան մասին: Յայտնի է միայն, որ մի առ ժամանակ վրաց իշխանութեան ներքոյ ընկաւ և Իւանէ ու Զաքարէ հայ իշխանների օրերով մի փոքր խաղաղ էր: Յետոյ արդէն երևի այդ նահանգն էլ, ամբողջ Հայաստանի պէս, վայրենի ցեղերի ոտից կոխան եղաւ և աւերուեց. նոյն իսկ այժմ դեռ ևս կենդանի ծերունիների պատմելով իրենք էլ ականատես են եղել լեզգիների խմբական յարձակման, որ շարունակ աւերել, թալանել ու կողոպտել են երկիրը:

IV.

ՍԱՆԱՀՆԻ ՎԱՆՔԸ

Այս՝ իր ժամանակին մեծ հռչակ ունեցող վանքի հիմնարկութեան մասին տարբեր տեղեկութիւններ են հաղորդում մեր մատենագիրները. ոմանց ասելով՝ վանքը շինուել է տասերորդ դարում, Բագրատունեաց Աշոտ Ողորմածի և թագուհի Խոսրովանուշի ձեռներեցութեամբ. ոմանք էլ մե-

նաստանի հիմնարկութիւնը վերագրում են իններորդ դարում՝ յունաց Ռոմանոս կայսրից հալածուած մի խումբ հայ հոգևորականներին. սրանք հալածուել են Քաղկեդոնի ժողովի վճիռները չընդունելու պատճառով և գալով Սանահին՝ եկեղեցի են կառուցել և միաբանութիւն կազմելով բնակութիւն հաստատել: Իսկ աւանդութիւնն աւելի հեռու գնալով՝ վանքի հիմնարկութիւնը կապում է առաքեալների հետ: Առաքեալներն այստեղից անցնելիս խաչ են կանգնում, որի տեղը յետոյ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը եկեղեցի է շինում: Վանքի բուն պատմական շրջանն սկսւում է Բագրատունեաց Սմբատ Բ. արքայի օրով: Այս եկեղեցասէր արքան գալով Սանահին՝ եպիսկոպոսական վիճակ է հաստատում և վանքին տալիս է կալուածքներ ու ընդարձակ եպիսկոպոսական թեմ, որ մի կողմից ձգւում էր մինչև վրաց սահմանները, իսկ միւս կողմից մինչև Այրարատի Նիգ և Շիրակ գաւառները:

Այդ ընդարձակ կալուածքները վանքի սեպհականութիւնն են մնում նոյն իսկ վրաց իշխանութեան ներքոյ, Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումից յետոյ. վրաց արքաները հրովարտակներով հաստատում են վանքի սեպհական կալուածքները: Վրաց իշխանութեան հովանաւորութիւնը մեր վանքերի վերաբերմամբ առաւել ևս զօրեղանում է Իւանէ և Չաքարէ սպասալար հայազն զօրավարների ժամանակ, որոնք վրաց տէրութեան սահմաններն ընդարձակելով մինչև Պարսկաստան, չեն մոռանում իրենց հայրենիքին էլ օգտակար լինել. նրանք հին վանքերը նորոգում, ապահովում են և նորերը շինել տալիս ամեն տեղ, մանաւանդ Գուգարաց աշխարհում, ուր և գտնւում են նրանց դամբարանները: Սպասալարների աճիւնը թաղուած է Սանահնում և վրան մատուռ է կառուցուած:

Ահա այդ երկու շրջաններումն է ծաղկում Սանահնի վանքը. այստեղ են հաւաքւում եկեղեցու զիտնական պաշտօնեաները և հարուստ մատենադարան ու ճեմարան հաստատում: Այնուհետև զանազան բարբարոս տղգեր արշաւելով Հայաստան և Գուգարք՝ քարուքանդ են անում ամեն բան

և նոյնպէս կողոպտում Սանահնի հարստութիւնն ու միաբաններին ցրում. վանքը կորցնելով իր կալուածքները՝ մնում է անտէր և եթէ այսօր կանգուն է մնացել այդ հոյակապ շէնքերի խումբը, այդ էլ իւր գիրքի շնորհիւ է եղել: Տասնևութերորդ դարու վերջերին Արղութեանց իշխանական տոհմը տիրելով վանքի նախկին կալուածքները, երբեմն երբեմն ուշագրութիւն դարձրեց վանքի վրայ և նորոգել տուեց մի քանի եկեղեցիների վնասուած տանիքները:

V.

Վ Ա Ն Ք Ի Մ Ա Ս Ն Բ Ը

Սանահնի վանքի բաղկացուցիչ մասերն են. 1) Սուրբ Աստուածածին, 2) Ամենափրկիչ, 3) Սբ. Գրիգոր և 4) Սբ. Յարութեան եկեղեցիները, երկու գաւիթները, զանգակատունը, մատենադարանը, ճեմարանը և մի մատուռ: Բացի սրանցից կան և երկու բլուրների վրայ կառուցուած 1) Սբ. Սարգիս և 2) Սբ. Կարապետ եկեղեցիները: Մանրամասն նկարագրենք սրանց ալթմեան դրութիւնը. սկսենք գաւիթներից:

1

Ն Ա Խ Ա Գ Ա Ի Ի Թ

Ինչպէս քրիստոնէութեան սկզբի դարերում կառուցուած բոլոր վանքերն ու եկեղեցիները, այնպէս էլ Սանահնի վանքի մեծ եկեղեցիները ունին գաւիթ: Քրիստոնէութեան նախնական դարերում գաւթումն էին կանգնում «երեխայ»-ները, այսինքն դեռ չմկրտուած հասակաւորները և հեթանոսները. նոյնպէս և թերահաւատներն ու ապաշխարողները. դրանք դուրս էին գալիս եկեղեցուց, երբ սարկաւազը բեմից երգում էր. «Որք ոչ էք կարող հաղորդիլ Աստուածային խորհուրդս, առ դրունս ելէք և աղօթեցէք», որովհետեւ «մի ոք

գերեթալից և մի ոք յապաշխարողաց մերձեցցի...»: Գաւիթներն առ հասարակ ընդարձակ լինելով՝ ծառայում էին, նախնական ժամանակներում, նաև իբրև ընդհանուր սեղանատուն բոլոր հաւատացեալների համար, որովհետև վանքերը նաև բարեգործական ու մարդասիրական հաստատութիւններ լինելով՝ կերակրում էին ժողովրդի աղքատ դասակարգին, դարմանում էին հիւանդներին, խնամում էին այրիներին ու որբերին և դրանց զաւակներին ուսում տալիս:

Գաւթումն էին թաղում նոյնպէս նշանաւոր եկեղեցագանների ու աշխարհականների երկրային մնացորդները:

Սանահնի վանքի գաւիթը բաղկացած է երկու մասից՝ նախագաւթից և աւագ գաւթից. առաջինը գտնւում է սբ. Աստուածածին եկեղեցու առաջ, իսկ երկրորդը Ամենափրկիչ եկեղեցու առաջ:

Նախագաւթի դռնից—որ գտնւում է նրա արևելա-հիւսիսային անկիւնում—ներս մտնելով՝ մեր աչքի առաջ պատկերանում է մի ընդարձակ խորանազարդ շինութիւն՝ կերտուած միատեսակ սրբատաշ քարերից: Նախագաւթն ուշի ուշով դիտելուց յետոյ՝ իսկոյն աչքի է ընկնում, որ նա եկեղեցու հետ միասին չէ կառուցուած, այլ աւելի ուշ: Նախագաւթը շինուել է Իւանէ և Զաքարէ սպասալարների ժամանակ, 13-րդ դարում, Վաչէ Սարգսեան գորավարի ձեռքով: Եւ երբ հայեացքդ գցում ես նախագաւթի հիւսիսային պատի վրայ, իսկոյն հաստատուում է արածդ ենթադրութիւնը՝ կարգալով հետևեալ արձանագրութիւնը.

«Ես Վաչէ ծառայ Զաքարիայի որդի Սարգսի շինեցի զխորանս և ետու զիմ ոսկետուփ աւետարանն և զսուրբ Նշանն և զգործքս մեծածախիւք ի սուրբ Աստուածածինս առաջնորդք սուրբ ուխտիս Հայր Վարդան և վարդապետս Գրիգոր միաբանօքս հաստատեցաք ի տարւոջն զսուրբ Գէրգին զշաբաթն և զկիրակէն զամեն եկեղեցիս պատարագ ի կենդանութեան մեր ծնողացն և յետ մահուան մեր մին աւրն ինձ Վաչէի և մինն ամուսնոյ իմ Մամախաթունին, ով խափանէ մեր խղճիս տէր է առաջի Աստուծոյ»:

Այս արձանագրութիւնից մի փոքր ցած գրուած է.

«Յանուն Աստուծոյ ես Վաչէ որդի Վաչուտին ետու զիմ զրամագին Բաղալի այգին ի շէն գաւթի Սանահնի սբ. Աստուածածնիս և առաջնորդ սորա Յովհաննէս և միաբանքս հաստատեցին զՓիլիպոսի առաքելոյ տաւնի սլատարագ զամէն եկեղեցիքս Կաւթի և եղբօրն անխափան մինչև ի գալուստն Քրիստոսի և որ խափանել ջանայ սլարտական է մեր խղճիս առաջի Աստուծոյ»:

Ամբողջ գաւթի երկարութիւնն է 23 արշին, լայնութիւնը 18 արշին և 14 վերշոկ, բարձրութիւնը 9 արշին 6 վերշոկ. բաղկացած է երեք կամարաձև շինուած խորաններից, որոնք հիւսիսային կողմից հեռոցհեռէ փոքրանում են. որովհետև առաջին խորանի լայնութիւնն է (հիւսիսից-հարաւ) 7 արշին 4 վերշ. երկրորդ խորանինը առաջինից աւելի փոքրը է, այն է 6 արշ. 6 վ. և վերջապէս երրորդն աւելի փոքր երկրորդից՝ այն է 5 արշ. 11 վերշ.:

Խորանները միմեանցից բաժանուած են չորս-չորս կամարներով. կամարներից իւրաքանչիւր երկու սիւների միջի տարածութիւնն է 3 արշ. 3 վ. իսկ կամարների բարձրութիւնն է 4 արշ. 3 վ.: Միջին երկու կամարների վեց սիւներն ազատ են և իրենց ուսերի վրայ կրում են ամբողջ շինութիւնը. մնացած սիւները, թուով 16 հաա, գտնուում են որմերի մէջ: Այդպիսով ուրեմն ամբողջ նախագաւիթը կանգնած է 22 սիւների վրայ: Այդ սիւները բոլորն էլ միևնոյն ձևի չեն. օրինակ առաջին խորանի 3 ազատ սիւների միջին մասը գլանաձև է, իսկ մնացած 3 ազատ սիւները՝ վեցանիստ պրիզմայի ձևով: Նոյնը կարելի է ասել և սիւների ներքնախարիսիսների և վերնախարիսիսների վերաբերութեամբ. նրանք միմեանցից զանազանոււմ են թէ ձևով և թէ մեծութեամբ. միքանիսը քանդակագործուած են, միւսներն անքանդակ. եղած քանդակներն էլ միանման չեն, այլ զանազան: Սիւները բաղկացած են ընդհանրապէս երեք ամբողջ մասերից և ունին մօտաւորապէս մի սաժէն շրջապատ. հաստատուած են պտտուանդանների վրայ, որոնք

քառակուսի ձև ունին և ամբողջ քարից են շինուած—ամեն մի կողմը 1 արշ. և 6 վ. է:

Արևելեան կողմից նախագաւիթը կաւած է սբ. Աստուածածին եկեղեցուն, որի դուռը բացուած է միջին խորանի մէջ: Գրան մօտ ահագին քարեայ պատուանդանի վրայ գտնուած է մի խաչքար՝ կարմիր քարից շինուած և հրաշալի քանդակագործութեամբ: Խաչքարը կրում է հետևեալ արձանագրութիւնը. «Ես Գաւիթ իշխանաց իշխան կանգնեցի զսուրբ նշան գերեզմանի հաւը իմոյ Գրիգորի, որք երկրպագէք յաղաւթս յէշէք *): Նոյն կողմից սբ. Աստուածածին եկեղեցուն կից գտնուած է Մագիստրոսի ճեմարան կոչուած կամարտկառ խորանը: Հարաւային կողմի որմի միջին կամարի մէջ գտնուած է մի ահագին դուռը, որ բացուած է դէպի Ամենափրկիչ եկեղեցու գաւիթը: Նոյն մեծ կամարի երկու կողմերը գտնուած են ուրիշ փոքրիկ կամարներ, որոնց լայնութիւնն է 1 արշ., բարձրութիւնը 2 արշ. արևմտեան կողմից վերջանում է վեց կամարներով. այդ կամարները սկզբում ազատ են եղել, բայց այժմ լցուած են որմերով — երկու ծայրերինը ամբողջովին, իսկ մնացածները՝ մինչև սիւների վերջին ծայրը:

Այդ կամարները լցրել են... **) որպէս զի կենդանիները ներս չմտնեն (փոխանակ դրսի կիսաւեր պարիսպը նորոգելու):

Նախագաւիթի վերոյիշեալ կամարների երկու ծայրի կամարների մէջ կանգնեցրած են մի մի ահագին խաչքարեր՝ սև քարից շինած պատուանդաններով. իսկ խաչը կարմիր քարից և սքանչելի քանդակագործութեամբ, ինչպէս որ գաւիթի ներսը գտնուած խաչքարը: Այդ խաչքարերի երես-

*) Խաչքարի բարձրութիւնն է 3 արշին 2¹/₂ վերջ. ներքևի լայնութիւնը 1 արշ. 6¹/₂ վերջ. իսկ վերևի լայնութիւնը 1 արշ. 8 վերջ.:

**) Այս երկու լցուած կամարները մի խաչարձանով զետեղուած են հայր Ալիշանի «Ալբարատ»-ի 176 երեսի վրայ և սխալմամբ կամ թիւրիմացութեամբ տակը գրուած է. «6. Խաչարձան Սարգսի (?) ի Յովհաննա-վանս»:

Ները դէպի դուրս են նայում. երկուսն էլ նոյն ձևով են շինուած, սակայն նկարները տարբեր են: Այդ երկու խաչքարերից միայն մէկը, հարաւային պատի կողմն եղողը, երկրորդ երեսի վրայ (գաւթի կողմը) կրում է ՈԿԴ (664 թ. հայոց և 1215 փրկչական) թուին գրուած հետևեալ արձանագրութիւնը.

«Կանգնեցաւ խաչս լիշատակ որդւոյ Սմբատայ թոռն Համազասպեանց, որ մեռաւ ի պատերազմի և թաղեցաւ ի դուռն Սատուածածնի և որդի նորա Սմբատ և ամուսին Աղուտ ետուն ի Մղարտն Զաբլասադանց հայրենիքն ամենայն շահու զենով յՍատուածածին և խ. օրավար հող ով զայն հանէ յՍատուածածնէս դ. սբ. ժողովոցն նզովեսցի յՍատուծոյ: Ես հայր և վարդապետ Գրիգոր, Վարդան և ամէն միաբանքս տուաք զամէն եկեղեցիքս քառասնից տաւնին զերկու եկեղեցին Սմբատայ և զայլն Սարգսի: Ով խափանէ զվերոգրեալ նզովսն առցին»:

Երկրորդ խաչքարն, արտաքին կողմից, ճակատին կրում է հետևեալը.

«Նշանդ Սատուծոյ աւգնեա Քրդի Խորիշահի և...»:

Նախագաւթի կամարներից և սիւններից շատերը ծածկուած են արձանագրութիւններով. դրանց պարունակութիւնը զլխաւորապէս այն է, որ այս ինչ իշխանը կամ իշխանուհին կամ այս ինչ մարդը կամ կինը նուիրել է վանքին այգի, ձիթահանք, վարելահող, կամ եկեղեցական սպասներ. իսկ վանքի միաբանութիւնը դրա փոխարէն պարտաւորուել է այս կամ այն տօնին պատարագ մատուցանել նուիրատուների կամ նրանց ծնողաց և ամուսինների հոգւոյ փրկութեան և որդոց արևշատութեան համար: Նուիրատուներից շատերի աճիւններն էլ ամփոփուած են նոյն նախագաւթում:

Նախագաւթի լատակը ծածկուած է մեծ ու փոքր զերեզմանաքարերով, որոնցից պարզ որոշուած են մօտ հարիւր տասը հատ՝ մի մասը արձանագրուած, միւս մասն առանց արձանագրութեան. արձանագրուածները մեծ մասամբ այն իշխանների անուաններն են կրում, որոնք ծառայութիւն են

մատուցել վանքին զանազան նուէրներով և շէնքեր կառուցանելով, ինչպէս օրինակ. Համազասպ, Քուրդ իշխան, Վաչէ Այափկեցի, Գրիգոր Վահրամեանց, Գրիգոր մագիստրոսի պապ, Վասակ Կուճի և այլն:

Նախագաւթի արեւմտեան որմի կամարների վրայ՝ իւրաքանչիւր խորանի մէջ բացուած է մի մի լուսամուտ:

Նախագաւթի մէջ այժմ սաստիկ խոնաւութիւն է տիրում. պատերից շտտերը խախտուել են, կտուրը ծածկուած է ծառաչափ խոտերով և այդ պատճառով անձրևի ջուրը ցած իջնելով՝ սիւների և որմերի վերին մասերը շարունակ թաց ու խոնաւ են. ներսն էլ անմաքրութիւն է տիրում:

2.

Գ Ա Ի Ի Թ

Նախագաւթի հարաւային որմի միջին մեծ կամարի մէջ է գտնուում գաւթի կամ աւազ գաւթի դուռը՝ մաքուր, լըղկած քարերից շինուած: Դրան բոլորքը գտնուում են գեղեցիկ քանդակներ, որոնց մի մասը—նախագաւթի շինութիւնից լետոյ—մնացել է նախագաւթի հարաւային որմի մեծ կամարի տակ: Դրան ճակատին փորագրուած է հետևեալ արձանագրութիւնը.

«Ի թագաւորութեան վրաց Գէորգէի լամիր սպասաւորութեան Չաքարայի և Իւանայի եղբաւր իւրոյ ի թուին ոխ (640 հ. թ. և 1191 թ. փրկչ.) ես Քուրդս, Հասան, Համազասպ, Սարգիս որդիք Սմբատայ, որդւոյ Համազասպ մարծպանի տուաք զթշա կէսն ի մեր հայրենեաց ի մեր հողոտայքս ի Սանահին մեր մեռելոց հոգոյն և մեր արեւշատութեան ընկալաք հայրս Յովհաննէս և եղբարքս և գրեցաք զհամբարձում աւրս զամէն եկեղեցիքն Աստուածածնայ մինչ ուխտս ի հաստատութիւն է, զաւր հացն ի նոցա անուն զսեղանիս մի ոք խափանեսցէ»:

Մտնելով այդ հոյակապ դռնից, որի բարձրութիւնն 3 արշ. 6 վ., լայնութիւնն 2 արշ. 6¹/₂ վ. է, դուք կտեսնէք

մի հոյակապ, վիմարդեայ կամարակապ շինութիւն, որ իր վեհութեամբ և ճարտարապետութեամբ գերազանցում է նախագաւթին: Սա նախագաւթի պէս խոշաններից չէ բաղկացած, այլ չորս հոյակապ կամարներից՝ հաստատուած նոյն թուով հաստահեղոյս սիւների վրայ, որոնք իբրև մի մի հսկաներ՝ իրենց ուսերի վրայ են կրում ամբողջ շէնքը:

Չորս մեծ կամարները, որոնցից իւրաքանչիւրի բարձրութիւնն է 9 արշ., լայնութիւնը 7 արշ. 12 վ. միանալով միմեանց հետ՝ կազմում են գաւթի մէջ 4 անկիւններ փոքրիկ կամարներով, որոնց բարձրութիւնն է 6 արշ. 8 վ. իսկ կամարների սիւների մէջ եղած տարածութիւնն է 3 արշ. 6 վ.: Վերին կողմում այդ չորս կամարները միանում են մի ուրիշ մանեկաձև կամարադասու հետ, որի վրայ հաստատուած է գաւթի կաթողիկէի նման ընդարձակ գմբէթը: Գմբէթի վերին մասը բաց է և ունի համարեալ թէ նոյնքան մեծութիւն, որքան մեծ կամարների բարձրութիւնն է՝ եթէ հաշուենք գաւթի բարձրութիւնը 18 արշ. 3 վ.:

Չորս ահագին սիւները, որոնց վրայ կանգնած են կամարները և որոնք 4 արշ. 13 վ. բարձրութիւն ունին, բաղկացած են ընդամենը 3 հատ քարերից, այն է՝ սեան վերնախարսից և ներքնախարսից, որոնց հաստ մասի շրջագիծն է 4 արշ. 13 վ. և սեան միջին մասից, որի շրջագիծն է $3\frac{1}{2}$ արշին: Ներքնախարսիսը կամ պատուանդանը քառակուսի ձև ունի՝ վրայի մասը կլոր, դուրս ցցուած փորով վերնախարսիսը նոյնպէս պատուանդանի ձև ունի, միայն թէ կլոր և դուրս ցցուած մասը դէպի ներքև է ուղղուած: Մարդ հիացմամբ է դիտում այդ միակտուր քարից շինուած սիւները, գեղեցիկ քանդակներով զարդարուած խարսիսները և անկիւններում քանդակուած սափորները, կճուճները, վագրի, առիւծի, եզան, այծի գլուխները և այլն. նոյնպէս բնական ու գեղեցիկ են երևում սեան պատուանդանի չորս անկիւններում քանդակուած ահագին մեխերը:

Ո՛րքան աշխատանք, որքան ջանք են թափել մեր նախնիքն այդպիսի ահագին քարեր կրելով դժուարագնաց

ճանապարհներով. սրբան համբերութիւն՝ պարզ և հասարակ գործիքներով այդպիսի հիանալի քանդակներ փորելու երկաթէ ամբուլթիւն ունեցող լերկ քարի վրայ. այդ կարող էր անել միայն հաւատը, անկեղծ, անխարդախ և մաքուր սրտից բղիած հաւատը...:

Վերոյիշեալ չորս սիւները, ինչպէս երևում է սիւների վրայի արձանագրութիւններից, շինել են Կիւրիկէ թագաւորի երեք զուտրները՝ Մարիամ, Բօրինայ և Ռուսուզնան ու Թամար *): Ռուսուզնան—իւրաքանչիւրը մի մի սիւն:

Գաւթի մուտքից աջ կողմը, հարաւային սիւնի վրայ արձանագրուած է.

«Ես Ռուսուզնայ հօրաքոյր Թամար մայր թագուհեաց և զսիւնս կանգնեցաք զմեզ լիշեցէք ի Քրիստոս»:

Գաւթի մուտքից ձախ կողմն եղող սիւնի վրայ գրուած է.

«Ես Մարիամ Բագրատունի զուտր արքային Կիւրիկէի, մեծաւ յուսով կանգնեցի զսիւնս զայս և ետու զիմ հայրենի սուրբ նշանն մեծածախ պահարանով ի սուրբ Աստուածածինս սկեան արծաթի և տաւնացալցակ պարտական են գ. քառասունքս եղբայր ա. Ժամ. և զկնի վախճանի իմոյ զնաւակատիսն աւրն և զվարդեւարն ինձ պատարագել մինչև ի կատարած աշխարհի, որ խտիանէ նզովուած է յԱստուծոյ և ամենայն սրբոց. ամէն»:

Գաւթի մուտքի աջ կողմը գտնուող սիւնի վրայ արձանագրուած է.

«Ես Ըրուսուզնայ նմին արքայի զուտր քոյր Մարիամայ կանգնեցի զսիւնս լինել ինձ սիւն յուսոյ ի կեանս յաւիտենից»:

Չորրորդ սիւնը հետևեալ արձանագրութիւնն է կրում.

«Ես Բաւրինայ նոյն արքայի զուտր քոյր Մարիամու կանգնեցի զսիւնս զայս և զիս լիշեցէք ի Քրիստոս»:

*) Թագուհու հօրաքոյրը:

Իսկ եկեղեցու դրան ճակատին արձանագրուած է.

«Ի թուին հայոց ՈԼ (630—1181 փրկչ.) ի ժամանակս յազթաւոյ թագաւորին Գէորգեայ ե յամիրի սպասալարութեան Սարգսի ե որդւոց իւրոց Զաքարէի ե Իւանէի ե յամիրութեան Քրդին. ես Յովհաննէս առաջնորդ սուրբ ուխտիս շինեցի զերբեմն լեալ զեկեղեցիքս աւգնութեամբ ամիր Քրդին ես վարդապետի մեծի Գրիգորի Քս Այ ե զգաւիթս ի հիմանց մեծաւ յուսով. զաշխատակից զեղբայրս ե զհայր Յովհաննէս զարժանին յամենայն աւրհնութեան զի յաւուրս սոցա կրկին ազատեցան եկեղեցիք մեր յամենայն հարկէ լիշեցէք ի Քս.» *):

Ինչպէս այս արձանագրութիւնից պարզ երևում է՝ Ամենափրկիչ եկեղեցին գաւթից առաջ է շինուած եղել. Յովհաննէս առաջնորդը եկեղեցին նորոգել է ե գաւիթն ի հիմանց շինել 1181 թուին: Եւ իրաւ, եթէ լաւ զննելու լինենք շինութիւնը, իսկոյն նկատելի կլինի, որ գաւիթը եկեղեցու հետ միաժամանակ չէ շինուած, այլ յետոյ:

Արևելեան որմի վրայ գտնուում է Ամենափրկիչ եկեղեցու դուռը, որի շուրջը զարդարուած է զեղեցիկ քանդակներով ե երեք կարգ սիւնազարդ կամարներով. դրան երկու կողմը գտնուում են երկու փոքրիկ կամարներ:

Նոյն պատի վրայ, անկիւնների փոքր կամարների տակ գտնուում են մի մի փոքրիկ լուսամուտներ, որոնք բացուում են ուղղակի եկեղեցու մէջ ե որովհետեւ գաւիթը յետոյ է աւելացրած՝ այդ պատճառով այդ լուսանցքներն ուղիղ կամարի տակ, մէջտեղը չեն գտնուում:

Արևմտեան ե հարաւային որմերի մեծ կամարների մէջ ես գտնուում են լուսանցքներ. վերջինիս վրայ, փոքրիկ կամարների տակ, գտնուում են մի մի փոքրիկ լուսանցքներ. երկուսն էլ հիւսիսային որմի մէջ, որոնք բացուում են դէպի սբ. Աստուածածնայ գաւիթը կամ ինչպէս մենք անուանեցինք՝ նախագաւիթը:

*) Այս արձանագրութիւնը մեծ դժուարութեամբ կարդացուեց. Սարգիս եպ. Զալալեանը հազիւ մի հատուած է կարդացել:

Հարաւային պատի մէջ եղել է և մի մուտք, որ բացուելիս է եղել դէպի դուրս, բայց լետոյ փակուել է—ինչպէս երևում է շատ վաղուց, որովհետեւ այժմ դուրսն այնքան հող է լցուած, որ դրան մեծ մասը ծածկուել է:

Գմբէթի ճիշդ բացուածքի տակը, լատակի վրայ կայ մի մեծ փոս քար՝ անձրևի ջրի համար: Յատակը ծածկուած է գերեզմանաքարերով, որոնց թիւը 74-ի է հասնում և որոնց մէջ գտնուում է նաև գաւիթը շինող Յովհաննէս առաջնորդի գերեզմանը — եկեղեցու մուտքի առաջը. — իսկ գաւթի հարաւային որմի մօտ, սիւնի առաջն է գտնուում Գաղստանը նուաճող զօրավարներից մէկի, Մովսէս Արղութեանցի գերեզմանը, որի վրայ տարածուած ահագին գերեզմանաքարի մարմարը հետեւալ տողերն է կրում.

«Աստ ամփոփի մարմինն քաջ սպարապետի Հայոց գենե-րալ ադիւտանտ կնեազ Մովսիսի Զաքարեան երկայնաբազուկ-Արղութեանց. ծնեալ ի 1798 և վախճանեալ ի 1855 ամի»: — Այս հայ զօրավարի արձանը կանգնած է Թէմիրխան-շուրայում:

Գաւթի այժմեան դրութիւնը թէև նախագաւթից աւելի լաւ վիճակի մէջ է, բայց այնուամենայնիւ անխնամ թողնուած լինելու հետքերն այստեղ ևս նկատելի են. արդէն սկսել են որմերի արանքներում խոտեր երևալ:

3.

ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցու շէնքը զանազանուած է վանքի միւս մասերից թէ իր ձևով և թէ հնութեամբ. անվիճելի կարելի է համարել, որ սա աւելի վաղ է կառուցուել, քան Ամենափրկիչն ու գաւիթները: Հաւանական է, որ այս եկեղեցին շինած լինին մեր պատմագիրների լիշած և յունաց Ռոմանոս կայսրից հալածուած հայ վարդապետները, իսկ Ամենափրկիչը՝ Աշոտ Ողորմած Բագրատունի արքան:

Եկեղեցին թէ ներսից և թէ դրսից սիրուն է և համա-

չափ՝ նա մանաւանդ կաթողիկէն. քարերն այնքան էլ մաքուր և սրբատաշ չեն:

Նախագաւթի արևելեան դռնից մտնելով՝ անմիջապէս գտնուում էք անսիւն և կամարակապ սրբավայրում. 2 սաժէն լայնութիւն ունեցող չորս համաչափ կամարագօտիները միանում են մի մանեկաձև կամարով, որի վրայ կանգնած է չորս երկարաձև լուսամուտներով ու երկաթէ խաչով զարդարուած կաթողիկէն:

Կամարների տակ գտնուում են մի մի լուսամուտ, իսկ նրանց միացման տեղերում քանդակուած են չորս աւետարանիչների քարեայ կենդանակերպերը: Պատերի վրայ երևուում են սրուածքի հետքեր, ո՛չ մի արձանագրութիւն չկայ, միայն տեղ տեղ սրուածքի վրայ երևում են կարմիր դեղով գրուածքների հետքեր:

Յատակից մի արշին 6 վերջ, բարձր է շինուած բեմը՝ քանդակուած փայտեայ սեղանով, որի վրայ գտնուում են նույն փայտից շինուած երու հատ փոքրիկ գմբէթներ, իսկ երրորդը վայր է ընկել: Սեղանին զեղեցկութիւն են տալիս դռների՝ երկու առաքելոց պատկերները—Թագէոսի և Բարզուղիմէոսի, առաջինը ձեռքին աւետարան ունի բռնած, իսկ երկրորդը սբ. Աստուածածնայ պատկերը: Խաչկալն ու պատկերները նոր են և Արղութեան իշխանների նուէր, ինչպէս երևում է նրանց մակագրութիւններից:

Բեմի աջ և ձախ կողմը գտնուում են երկու պատարագամատոյց խորաններ. ձախ խորանի պատարագամատոյց սեղանը վերցրած է, իսկ աջ խորանի սեղանի միայն տակի սիւնն է մնացել. իւրաքանչիւր խորանի մէջ մի լուսամուտ կայ:

Ձախ կողմի խորանի մուտքի վրայ եղած երկու միապաղաղ քարեայ սիւնների վրայ գտնուում է այս եկեղեցու քարից շինած փոքրիկ կաղապարը, որի մէջ նստեցրած է սբ. Աստուածածնայ պատկերը: Վերջին ժամանակներն այդ կերտուածը գաճով սրած լինելով՝ կորցրել է իր նախկին զեղեցկութիւնը:

Բացի այդ երկու գլխաւոր խորաններից՝ կան և երկու ուրիշ խորաններ եկեղեցու մուտքի (գաւթից) երկու կողմը. երկուսն էլ պատարագամատոյց սեղաններ ունին, որոնք անխախտ են մնացել: Այդ խորանների մէջ ածած էին հին խաչկալի փալտի կտորներ և մի գեղեցիկ, սպիտակ մարմարինից կոփած տաշտ և մի ուրիշ առարկայ, որ նման է մեծ հայելու և նոյնպէս սիրուն քանդակներ ունի: Այս առարկաները նոր ժամանակի շէնք են երևում և վանահօր տսելով՝ բերուած են Էրզրումից:

Եկեղեցին երկու մուտք ունի, մէկն ինչպէս լիշեցինք՝ արևմտեան պատի մէջ, իսկ միւսը հիւսիսային: Որովհետև եկեղեցին գաւթից աւելի վաղ է շինուել, այդ պատճառով սկզբում դուռը բացուելիս է եղել դէպի բակը, իսկ այժմ բացուում է դէպի գաւթիցը: Եկեղեցու կամարների տակ գտնուած պատուհաններից մէկը բացուում է այժմ Ամենափրկիչ եկեղեցու մէջ, որ նոյնպէս ապացոյց է վերջինիս աւելի ուշ կառուցուելուն:

Եկեղեցու երկարութիւնը 15 արշին 12 վ. է, լայնութիւնը 12 արշ. $2\frac{1}{2}$ վ., իսկ արևմտեան դռնից մինչև բեմի դուռը 10 արշ. 14 վ.: Միայն սեղանի լայնութիւնն է 5 արշ. 12 վ., իսկ երկարութիւնը հարաւից-հիւսիս 6 արշ., բարձրութիւնը 1 արշ. 6 վ.: Մէկ մուտքի (գաւթից) բարձրութիւնն է 3 արշ. 6 վ., լայնութիւնը 1 արշ. 7 վ.: Դէպի դուրս բացուող դրան բարձրութիւնն է 3 արշ. $1\frac{1}{2}$ վ., լայնութիւնը 1 արշ. 6 վ.:

Չորս խորաններն էլ հաւասար մեծութիւն ունին. 3 արշ. 6 վ. երկարութիւն, 1 արշ. 9 վ. լայնութիւն, 5 արշ. բարձրութիւն: Արևմտեան խորանների դռների բարձրութիւնն է 2 արշ. 13 վ. լայնութիւնը 1 արշ.:

Կաթողիկէի բարձրութիւնն է 19 արշին: Յատակը ծածկուած է սրբատաշ քարերով և ոչ մի գերեզմանաքար չկայ. եկեղեցին անշուք և պատերը մի քանի տեղ ճեղքուած են:

4.

ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ամենափրկիչ Հրաշափառ եկեղեցին կառուցուել է 961 թուին Բագրատունեաց Աշոտ Ողորմած արքայի և իր կին Խոսրովանույշի հոգացողութեամբ: 1184 թ. նորոգում է Յովհաննէս եպիսկոպոսը՝ Գրիգոր Տուտէորդի հռչակաւոր վարդապետի օգնութեամբ, ինչպէս որ պարզ երևում է եկեղեցու մուտքի ճակատին եղած և արդէն առաջ բերուած արձանագրութիւնից. «...Ես Յովհաննէս առաջնորդ սուրբ ուխտիս շինեցի զերբեմն լեալ զեկեղեցին...»:

Ամենափրկիչ դուռը գտնուում է գաւթի արևելեան որմի մեծ կամարի տակ՝ երեք կարգ սիւնազարդ կամարներով: Իւրաքանչիւր երեք սիւնը քանդակուած է մի ամբողջ քարից: Դրան շուրջը զարդարուած է գեղեցիկ քանդակներով: Բարձրութիւնն է 3 արշ. $5\frac{1}{2}$ վ., լայնութիւնը 2 արշ. $1\frac{1}{2}$ վ.: Այս դուռը Սանահնի վանքի ամենաշքեղ կերտուածն է: Բաղկացած է չորս մեծ ու լայն կամարներից, որոնք դէպիցած գալով՝ հետզհետէ փոքրանում են. կամարները շինուած են միապաղաղ և սրբատաշ քարերից: Ամենամեծ կամարի մէջտեղը, միւսնոյն քարից քանդակուած է մի կենդանու գլուխ. կամարները կանգնեցրած են երկու սիւների վրայ, որոնք երեք մասից են բաղկացած և երեքն էլ զանազան ձևեր են ներկայացնում. վերին մասը փոքր քառակուսի ձևերի խումբ է՝ մանր քանդակներով. մէջ տեղինը, որի բարձրութիւնը մօտ $2\frac{1}{2}$ արշ. է՝ կերտուած է հաստ ու բարակ սիւնաձևերով. ստորին մասը եռանկիւնի միաչափ ձևերի խումբ է: Դրան ճակատին դրուած է մի մեծ կիսաշրջանաձև քանդակազարդ քար, որ այժմ մէջտեղից ճեղքուած է: Այժմեան դուռը հասարակ փայտից է շինած և կողպէքով փակած: Վերուիշեալ արձանագրութիւնը գրուած է երեք մեծ կամարների վրայ. ամենամեծի վրայ 2 տող, միւս երկուսի վրայ էլ մէկ մէկ տող. տառերը բոլորաձև են և բաւականին խոշոր:

Գոնից ներս մտնելով՝ տեսնում էք փառաւոր և ընդարձակ եկեղեցին, որ աչքի է ընկնում իր պարզութեամբ ու գեղեցկութեամբ: Սրբատաշ քարից շինուած այդ հրաշալի կերտուածը հաստատուած է չորս կամարների վրայ՝ սառանց սիւների: Չորս կամարները կրում են իրենց վրայ մի մանեկաձև կամարագօտի, որի վրայ կանգնած է ահագին գմբէթը՝ չորս ընդարձակ լուսամուտներով: Թէ կամարների և թէ ամբողջ եկեղեցու քարերը մնացել են անփութ. պատերի վրայ երևում են սրուածքի հետքեր, որոնց վրայ կարծիր գեղով գրուած են եղել սաղմոսներ, որոնք ջնջուել են և միայն մի քանի բառեր են մնում: Գմբէթի վրայ, ներսից գտնուում են նոյնպէս սրուածք և նկարների հետքեր, որոնք եղծուել են անձրևի կաթելուց:

Եկեղեցին ունի ութը խորաններ. երկու հատ երկյարկանի խորաններ՝ եկեղեցու մուտքի աջ ու ձախ կողմը և նոյնպիսի երկյարկ խորաններ՝ բեմի աջ ու ձախ կողմը: Մուտքի աջ կողմի խորանի մէջ գտնուում է մի պատարագամատոյց սեղան, իսկ արևմտեան պատի կողմը, առաստաղի վրայ գտնուում է մի անցք, որ միակ ճանապարհն է առաջին յարկի խորանից երկրորդ յարկը բարձրանալու համար. վերին յարկի խորանն էլ ունի պատարագամատոյց սեղան. գէպի վերին խորանի անցքը սանդուխք չկայ: Ներքին խորանի արևմտեան սլոտի վրայ կայ մի լուսամուտ. նոյնպիսի լուսամուտ կայ և վերին խորանի արևմտեան պատի վրայ, որ բացուում է գէպի դուրս և դարձեալ մը ուրիշ ընդարձակ պատուհան՝ գէպի եկեղեցու ներսը: Բեմի աջ կողմում գրտընում է նոյնպիսի երկյարկանի խորան, որոնց հաղորդակցութեան ճանապարհը ներքին խորանի առաստաղի վրայ եղած անցքն է. երկուսն էլ ունին պատարագամատոյց սեղաններ: Խորանի արևելեան պատի մէջ կայ մի լուսանցք, իսկ հարաւային պատի վրայ մի ընդարձակ անցք, որ բացուում է բեմի յետևը: Խորանի մուտքի որմի մէջ գտնուում է մի գաղտնի պահարան՝ եկեղեցու գանձն ու մասուկները պահելու համար. պահարանի բերանի քարը նման լինելով

որմի քարերին՝ փակուած ժամանակը չի կարելի իմանալ, որ այդտեղ գաղտնի պահարան կայ. նոյնպիսի գաղտնարան կայ և մուտքի վրայ, որմի մէջ:

Բեմի ձախ կողմը գտնուում է նոյնպէս մի երկարկանի խորան, որի մուտքը դրսից չէ, այլ բեմի յետևից: Այդ խորանումն են պահուում այժմ սբ. մասունքները: Այս խորաններն էլ ունին պատարագամատոյց սեղաններ. այդպիսով Ամենափրկիչ եկեղեցին իննը պատարագամատոյց սեղան ունի. մէկ՝ գլխաւոր սեղանը խաչկալով և ութն էլ խորանների մէջ: Փայտեայ խաչկալը զարդարուած է նկարներով և սրբբոց պատկերներով: Մկրտութեան աւագանը գտնուում է հիւսիսային պատի մէջ:

Եկեղեցին լուսաւորուում է բացի գմբէթի չորս լուսամուտներից և ուրիշ ութը պատուհաններով, որոնցից երեքերեք հատ գտնուում են հիւսիսային և հարաւային որմերի մէջ, մի-մի հատ էլ արևելեան և արևմտեան որմերի մէջ:

Եկեղեցու երկարութիւնը, արևելքից-արևմուտք, բեմի հետ միասին, 29 արշ. է, լայնութիւնը 17 արշ. 12 վ., բարձրութիւնը 32 արշ.: Կամարների բարձրութիւնն է 17 արշ., իսկ տարածութիւնը (կամարների միջի) 9 արշ. 6 վ.: Բեմի բարձրութիւնն է 1 արշ. 12 վ.: Ներքին աջ խորանի մուտքի բարձրութիւնն է 2 արշ. 10¹/₂ վ., լայնութիւնը 1 արշ. 8 վ.: Խորանի երկարութիւնն է 5 արշ. 7¹/₂ վ., լայնութիւնը 2 արշ. 5¹/₂, բարձրութիւնը 5 արշ. 4 վ.: Ներքին խորանի առաւտաղի վրայ գտնուած անցքի երկարութիւնն է 1 արշ. 2¹/₂ վ., լայնութիւնը 10¹/₂ վ.: Երկրորդ յարկի խորանի երկարութիւնն է 5 արշ. 10¹/₂ վ., լայնութիւնը 2 արշ. 6¹/₂ վ., բարձրութիւնը 4 արշ. 12 վ.:

Բեմի աջ կողմը գտնուող խորանի մուտքի բարձրութիւնն է 2 արշ. 12 վ., լայնութիւնը 1 արշ. 8¹/₂ վ., երկարութիւնը 4 արշ. 2 վ.: Խորանի բարձրութիւնն է 6 արշ., երկարութիւնը 6 արշ. 2¹/₂ վ., լայնութիւնը 2 արշ. 4 վ.:

Այժմ դիտողութեան ենթարկենք Ամենափրկիչ եկեղեցին՝ արտաքուստ:

Եկեղեցու արևելեան պատի վրայ, արտաքին կողմից, կան իննը հատ գեղեցիկ սիւնազարդ և քանդակուած կամարներ, որոնց քանդակագործութիւնը մէկը միւսից տարբեր է: Միջին կամարը միւսներից աւելի բարձր է և նրա տակն է գտնուում այն մեծ լուսամուտը, որ դէպի բեմն է բացուում: Մի-մի փոքրիկ լուսամուտներ ևս գտնուում են ծայրերի կամարների տակ, որոնք բացուում են խորանների մէջ *):

Պատի վերին ծայրին, քարի վրայ քանդակուած են՝ երկու քղանցքաւոր հանդերձ և սրածայր գլխարկներ կրող մարդկանց պատկերներ, որոնք ձեռքերի վրայ կրում են Ս. մենափրկիչ եկեղեցու փոքրիկ կաղապարը. քարի ճակատին արձանագրուած է.

«Կիւրիկէ թագաւոր և Սմբատ թագաւոր»: Ափսոս որ պատկերները նուրբ չեն քանդակուած, կամ թէ ժամանակի ընթացքում կորցրել են իրենց նրբութիւնը: Ինչպէս արևելեան որմի, նոյնպէս և հարաւային ու հիւսիսային պատերի վրայ եղել են սիւնազարդ կամարներ, որոնցից հարաւային որմի վրայ եղողը համարեա՛ ոչնչացրած է, իսկ հիւսիսային պատի վրայինը միայն կիսով չափ է երևում, որովհետև ծածկուած է Մագիստրոսի ճեմարան կոչուած շէնքի պատով. այդ կողմից եկեղեցին ունեցել է նոյնպէս մի դուռ, որ ծածկուած է այդ շէնքի պատով:

Եկեղեցու արևելեան պատի վրայ, երկրորդ կամարի տակ, խորանի պատուհանից վերև կայ մի արձանագրութիւն՝ գրուած Ուէ թուին (637—1188 թ. փրկչ.), որից կարգացւում է միայն «կամաւն Աստուծոյ...». մնացածն եղծուած է և չէ կարդացւում: Արձանագրութիւնից ցած, սիւնի ձախ կողմը քանդակուած է մի ինչ որ կենդանու պատկեր:

*) կամարները հաստատուած են 16 սիւնների վրայ, որոնցից վեցը 2 կարգ սիւններից են բաղկացած, իսկ միւս չորսը 3 կարգ. այդ սիւնները կազմուած են 6—7 կտորներից. սիւններն իրենց զԸԼ խների վրայ կրում են գեղեցիկ քանդակներ:

5.

ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԳԱՄԲԱՐԱՆ

Սուրբ Աստուածածին եկեղեցու արևելեան պատի տակ, արտաքուստ, գտնուում է միապաղաղ, եռանկիւնաձև քարից շինուած մի գերեզմանաքար, որի գեղեցկութիւնը, ձևը և վրան կառուցուած կամարաձև խորանների հետքերը գուշակել են տալիս, որ նշանաւոր մարդու աճիւն պէտք է լինի այդտեղ ամփոփուած: Մօտենալով գերեզմանաքարին և շուրջը բուսած խոտերն այս ու այն կողմը ցրուելով՝ կկարգաքարի երեսի մի անկիւնում հետևեալ պարզ և անպաճոյճ տողերը.

«Այս է հանգիստ Գուրգէնայ որդւոյ Աշոտայ Ողորմածին»:

Գլխարկներդ վերցնում էք և ծունկ չոքում. հայ արքայի դամբարան է...: Գուրգէնը Լօռուայ անկախ և ինքնուրոյն իշխանութեան առաջին պետն էր:

Գուրգէն թագաւորի դամբարանի մօտն է եղել նաև նրա որդի Գաւիթ Անհողին Աղուանից թագաւորի գերեզմանը, բայց այժմ տապանաքար չկայ, երևի փոխադրել և ուրիշ բանի համար են գործ դրել...: Այդ երկու արքաների դամբարանների վրայ եղել են երկու կամարաձև ծածկուած խորաններ, բայց տարաբաղաբար 1836 թ. Յովհաննէս եպիսկ. Տէր-Բարսեղեանը քանդել է տուել այդ դարաւոր շէնքը և քարերը գործ դրել եկեղեցու աւերուած մասերի վերանորոգման վրայ...: Այդպիսով այդ դամբարանները զրկուելով իրենց պաշտպանող կամարներից՝ հաւասարուել են գետնին, մէկի հետքն էլ չկայ, իսկ միւսն էլ ծածկուած է արշինաչափ խոտերով ու եղինճներով՝ որոնք կարծես թէ մեր այժմեան սերնդի անփութութիւնն ու անհոգութիւնը նախատելու և մեր նախնեաց սբ. աճիւնների կողմից բողոքելու համար՝ ծակոտում են մօտեցողների ձեռքերն ու մարմինը...:

Արքայական դամբարանների շուրջը կան շատ ուրիշ

գերեզմաններ, որոնց տապանաքարերի մի մասն արձանագրուած է, մի մասը—նչ: Այսպէս օրինակի համար մէկ տապանաքարի վրայ գրուած է. «Այս է հանգիստ Ներսէս Փիլիսոփայի». «Ա.Ճ. ողորմի քեզ»: Բոլոր գերեզմանաքարերն էլ գետնին հաւասարուել և անյայտանալու մօտ են. խոտով ծածկուած և անասունների ոտից կոխան են...:

6.

ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ՃԵՄԱՐԱՆ

Նախագաւթի հիւսիսային կողմը, Ամենափրկիչ և սբ. Աստուածածին եկեղեցիների մէջ տեղը գտնուող կամարակապ փոքրիկ շէնքը կոչուում է Մագիստրոսի ճեմարան. պարզ երևում է, որ այս շինութիւնը աւելացրած է Ամենափրկիչ եկեղեցին կառուցանելուց յետոյ, որովհետև եկեղեցու քանդակագործ և սիւնազարդ դուռը և պատի վրայ եղող կամարները մնացել են ճեմարանի կամարների տակ:

Ճեմարանի առաստաղը բաղկացած է ութը կամարներից՝ հաստատուած 16 սիւների վրայ. պատերի երկարութեամբ կամարների մէջ գտնուում են փոքր կամարներ՝ իւրաքանչիւր պատի մէջ ութ հատ: Տասնևվեց փոքր կամարների տակ չատակը գետնից բարձր է մի արշինաչափ և այդ ձևով իբրև թէ ծառայելիս է եղել աշակերտներին՝ նստարանների տեղ:

Ճեմարանի մուտքը արևելեան կողմից բացուում է ուղղակի գաւթի մէջ. արևմտեան կողմից ճեմարանը բաց է եղել, իսկ այժմ փակուած է և այդ նոր աւելացրած որմի մէջ դրուած են երեք հատ խաչքարեր, որոնցից միջինը մեծ է, իսկ մնացած երկուսը փոքր: Ամենափոքր խաչքարի վրայ բոլորագիր տառերով գրուած է.

«Սբ. նշանդ Տէրունական Տէր Սարգսի լեր քաւարան»: *)

*) Թէև այս տողի վերջը կարդացուում է «թվին ՄԵ». — (55 և 66 թ. փրկչ.), բայց կասկածելի է, որ ճիշտ լինի—երևի Մ-ի փոխարէն ուրիշ տառ պէտք է լինի (հաւանականօրէն ՇԵ—(505—1056 թ. փրկչ.):

Միջինի վրայ, որ կարծիր քարից է և ամենից սիրուն քան-
դակուած՝ արձանագրութիւն չկայ. իսկ երրորդի վրայ գըր-
ուած է.

«Սբ. խաչս բարեխաւս պր. Գորկուն թվ. . . . որդի Գաւ-
թի զօրաւարին»:

ձեմարանի հարաւային սիւներից մէկի վրայ հետևեալ
արձանագրութիւնն է գտնուում.

«Թվին 262 (716 — 1267 փրկչ.) կամաւն Աստուծոյ ես
Ասխազան միաբանեցայ սբ. Ածածնիս և ետու արդիւնս ինչ.
հայրս Միսիթար և միաբանքս ետուն մեզ է պատարագ ի
տաւնի Յովհաննու, որ յաշունքն կատարի»:

ձեմարանի յատակը ծածկուած է գերեզմանաքարերով,
մեծ մասամբ առանց արձանագրութեան. միայն մէկի վրայ
կարդացուում է. «Վարդան սարկաւազ» խօսքերը:

Այս շէնքի երկարութիւնն է, արևելքից-արևմուտք, 15
արշ. 13 վ., լայնութիւնը 3 արշ. 7 վ., բարձրութիւնը 6
արշ. 7 վ.:

Աւանդաբար հաղորդուում է, որ մեր հռչակաւոր աս-
տուածաբան Գրիգոր Մագիստրոսն այս շէնքումն է ուսու-
ցել իր հասակաւոր աշակերտներին և այդ պատճառով էլ
շէնքը կոչուում է «Մագիստրոսի ձեմարան»:

7.

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Սբ. Աստուածածին եկեղեցուց դէպի երևելք, ուղիղ
նրա դիմացը, 16 արշին հեռաւորութեան վրայ գտնուում է
սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ փոքրիկ սագաշէն եկեղեցին, որի
մուտքը արևմտեան կողմից է, սբ. Աստուածածին եկեղեցու
դիմացը: Սրբատաշ քարերից շինուած և սիւնազարդ մուտքի
գլխին կայ մի փոքրիկ քանդակագործուած քար, իսկ այս
քարի ձախ կողմը գտնուում է մի արձանագրուած և նոյնպէս.
քանդակազարդ խաչքար. արձանագրութիւնը եղծուած լինե-

լով՝ չէ կարգացուած: Մուտքի բարձրութիւնն է 2 արշ. 10 վերշ., լայնութիւնը 1 արշ. 7 վ.:

Յայտնի չէ թէ ո՞վ է կառուցել այս եկեղեցին և երբ. արտաքուստ բոլորաձև է, քանդակներով զարդարուած և սիրուն: Փոքրիկ, բայց գեղեցիկ կաթողիկէի վրայի խաչն ընկած է:

Մուտքից ներս մտնելով՝ տեսնում էք կամարակապ, անսիւն և խաչաձև հրաշալի շէնք՝ երեք հատ պատարագամատոյց սեղաններով. չորս կամարները միմեանց հետ միանալով՝ իրենց վրայ են պահում կաթողիկէն: Եկեղեցին կառուցուած է մաքուր, սրբատաշ քարերից և ինչպէս երևում է պատերի վրայ մնացած հետքերից, սուաղած է եղել. ցալժըմ մնացել է կաթողիկէի ներսի սուաղն ամբողջապէս: Եկեղեցու ներսը ո՛չ մի արձանագրութիւն չկայ: Կամարներից իւրաքանչիւրի տակ մի պատուհան կայ (բացի արևմտեան կողմից), իսկ կաթողիկէի վրայ երկու լուսամուտ: Եկեղեցին ամբողջ է մնացել, միայն սրբատաշ քարերից շատերը փչացել են անձրևից:

Եկեղեցու հարաւային որմի վրայ գտնուում է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Ի թուականիս Հայոց ՇԺ (510—1061 փրկչ. թ.) ի թագաւորութեան Կիւրիկէի որդւոյ Գաւթի արքայի ի հայրապետութեան տն. Գէոսկորոսի ես Շապուհիկ իշխանաց իշխան որդի Գարբանիէլի ի տոհմէ Պահլաւունի յազգէ Արշակունեաց իմ հալալ ընչիւք գնեցի զաւրնակայ տափ և ետու Սատուածաշէն մայրաքաղաք Սանահինս արդ որ զնա ի Սանահնէս հանել հնարի իմ մեղացս պարտական եղիցի և այս հրաման է տն. Գէոսկորոսի առաջնորդ որ նստի սբ. ուխտիս պարտական է առաջի Աստուծոյ զքառասնից տաւնին պատարաշն յամենայն եկեղեցիքս Շապուհանն մատուցանել և որ այս վճռիս հակառակ է ի փառաց որդւոյն Աստուծոյ որոշեալ է»:

Եկեղեցու երկարութիւնն է (արևելքից-արևմուտք) 6 արշ. 12 վ., լայնութիւնը 6 արշ. 8¹/₂ վ., կամարների բարձրութիւնը 5 արշ. 9 վ., կամարների միջի տարածու-

Թիւնը 2 արշ. 9 վ., կաթողիկէի բարձրութիւնն է $8\frac{1}{2}$ արշին:

Այս հոյակապ և փառաշէն տաճարն այժմ լցուած է... ածուխով և կոչւում է «ածխատուն»... Արդեօք մարդուս զգացմունքները չվիրաւորուած կարելի է դուրս գալ այդ սրբավայրից, սակայն աւելին ասելը կրկնութիւն կլինի...:

8.

ՓՈՔՐԻԿ ԳԱԻԹ

Սբ. Լուսաւորիչ եկեղեցուն կից, նրա շարունակութեամբ, շինուած է մի փոքրիկ կամարակապ և սրբատաշ քարից շինուած գաւիթ: Գաւթի խորանի մէջ կան երկու կամարաձև անցքեր՝ հաստ սիւներով. այդ կամարների աջ և ձախ կողմից կան լուսամուտներ: Գաւթն անսիւն է և առաստաղը հաստատուած է չորս կամարների վրայ: Գաւթի հարաւային պատը սբ. Ստուածածին եկեղեցու հիւսիսային պատի շարունակութեամբ է շինուած. արևմտեան կողմը բոլորովին բաց է, իսկ արևելեանը՝ փակ. այս կողմի պատի մէջ ամրացրած է մի սպիտակ և գեղեցիկ քանդակուած խաչքար, որ մի քանի տեղերից արդէն աւերուել է. խաչքարի վրայ աբձանագրուած է.

«Ի ՈՒ (610 — փրկչ. 1161) թուին ի թագաւորութեան վրաց Գէորգեայ կանգնեցաւ սբ. Ամենափրկիչս ի բարեխօսութիւն հաւատացելոց»: Այս խաչքարի մօտ, որմի մէջ էղել է և մի ուրիշ խաչքար, որի տեղն է մնացել այժմ: Գաւթի հիւսիսային և հարաւային որմերը լի են արձանագրութիւններով, որոնք բացառապէս զանազան նուիրատուութիւններ և նուիրողների անուններ են պարունակում: Յատակը ծածկուած է տապանաքարերով, որոնց մեծ մասն առանց արձանագրութեան է: Գաւթի արևելեան ծայրում գտնուող մի տապանաքար հետեւեալ տապանագիրն ունի:

«Ճգնաւորն պատրոն Նրջհիսն է քոյր պատրոնացն Զա-
նծապատ վրջն վրջնգոնայ յի Ե շրա Ծ զմկնկոյնաց

քարէի և Իւանէի»: Այս գերեզմանաքարի երկարութիւնն է 3 արշ. 3 վ., լայնութիւնը 1 արշ. 5 վ.:

Ամբողջ գաւթի երկարութիւնն է 14 արշ. 6 վ., լայնութիւնը 3 արշ., 12 վ., բարձրութիւնը 6 արշին:

Այժմ գաւթի տանիքի մի մասը քանդուած է և եթէ այդպէս շարունակուի՝ շուտով ամբողջ առաստաղը կ'իլուի....:

9.

ԳՐԱՏՈՒՆ ԿԱՄ ՆՇԽԱՐԱԽՈՒՑ

Փոքր գաւթի հիւսիսային որմի մէջ է գրատուն կամ նշխարատուն կոչուած հոյակապ շէնքի մուտքը, որ շինուած է Ամենափրկիչ եկեղեցու մուտքի նմանութեամբ. կազմուած է երեք կարգ սիւնազարդ կամարներով. իւրաքանչիւր կարգի սիւները կերտուած են մի ամբողջ քարից: Մուտքի բարձրութիւնն է 2 արշ. 13¹/₂ վ., լայնութիւնը 1 արշ. 10 վ.: Մուտքի կամարի և ճակատի քարի վրայ, ինչպէս գաւթի որմերի ու կամարների վրայ, կան բազմաթիւ արձանագրութիւններ, որոնք համարեւոյն բոլորն էլ վերաբերում են զանազան անձանց կողմից արած նուիրատուութեանց: Բայց այլ ևս չկայ այն էական նշանակութիւն ունեցող արձանագրութիւնը, որ յառաջ է բերում Սարգիս եպ. Ջալալեանը և որից երևում է, որ նշխարատունը շինել է տուել ՇժԲ (512—1063 փրկչ.) թուին Դաւիթ արքայի գուստը Հրանուշ թագուհին. ահա այդ արձանագրութիւնը.

«Ի ՇժԲ թուին Հայոց ի հայրապետութեան տեսն Պէոսկորոսի ի թագաւորութեան Կիւրիկէի և Սմբատայ ես Հրանուշ Թագուհի գուստը Դաւթի Արքայի շինեցի զնշխարատունս և զեկեղեցիս, և ետու զնորաշէնքն ի Սանահինս վասն իմ մեղաց թողութեանն և իմ եղբարցն արեշատութեան, արդ առաջնորդ որ նստի ի Սանահինս պարտական է առաջի Աստուծոյ որ իմ եկեղեցիս ժամ ինձ առնէ. և որ զնորաշէնքն ի Սանահնէս հանէ, կամ զիմ ժամն խափանէ

ի փառաց սուրբ երրորդութեան, և գ. ժողովոյն նշովեալ լիցի անլուծանելի»:

Նշխարատունը մի հրաշակերտ, անսիւն, կամարակապ և սիրուն, կոփածոյ քարերից շինուած հաստատութիւն է. գմբէթի գլուխը սրածայր չէ, եկեղեցիների գմբէթների պէս, այլ տափակ և մի մեծ բացուածքով որտեղից արտաքին լոյսը ներս է թափանցում: 16¹/₂ արշին բարձրութիւն ունեցող գմբէթը կանգնած է չորս հոյակապ և ընդարձակ կամարների վրայ, որոնք հաստատուած են չորս մեծ ու գեղեցիկ քանդակուած կիսասիւնների վրայ, որոնցից ամեն մէկն ուրիշ տեսակ քանդակներ ունի. իւրաքանչիւր կիսասիւն բաղկացած է 3 հատ միապողպղ քարերից. սիւների հրաշալի քանդակները հիացնում են նայողին: Հիւսիսային որմի մէջ գտնուող սեան վերին պատուանդանի վրայ քանդակուած են ի միջի այլոց և երկու իրար փաթաթուած օձեր:

Այս փառաշէն տունը քառակուսի ձև ունի և ամեն մի կողմի երկարութիւնն է 12 արշ. 11 վ., իսկ բարձրութիւնը 16 արշ. 8 վ.: Կամարների լայնութիւնն է 7 արշ. 12 վ.:

Ներքևից նայելիս՝ կաթողիկէն երկաթից կամ պղնձից շինուած ի տպաւորութիւն է անում. կաթողիկէի վրայ նկատուում են վեց հատ ութանկիւն կանոնաւոր բազմանկեան ձևեր, որոնք քանի գնում՝ այնքան փոքրանում են:

Նշխարատան ներսի կողմից պատերի մէջ եղած դարաններն ենթադրել են տալիս, որ այս շէնքը պէտք է ծառայելիս լինէր իբրև ձեռագրների պահեստի տեղ և այդ պատճառով էլ կոչուել է նաև մատենադարան կամ գրատուն:

Արևմտեան կողմից որմի մէջ գտնուում է մի մեծ դարան՝ կամարաձև ու սիւնազարդ՝ 2 արշ. 14 վ. լայնութեամբ, 3 արշ. 3¹/₂ վ. բարձրութեամբ և 10 վ. խորութեամբ:

Արևելեան որմի մէջ կան 3 դարաններ, որոնք միմեանց հաւասար չեն. սրանցից մէկն, ինչպէս երևում է ծխնելոյցի հեաքերից, ծառայելիս է եղել իբրև վառարան և 2 արշ. լայնութիւն, 1 արշ. 12¹/₂ վ. բարձրութիւն ունի: Հիւսիսային որմի մէջ կան չորս դարաններ, իսկ հարաւային պա-

տի մէջ, որտեղ գտնուում է նաև գրատան մուտքը, կայ միայն մի հատ դարան: Բոլոր դարանների խորութիւնը հաւասար է:

Նշխարատան ներսի պատերի վրայ ոչ մի արձանագրութեան հետք չէ երևում. կան մի քանի փոքրիկ խաչքարեր:

Բացի գմբէթի բացուածքից՝ արևելեան պատի մէջ կայ մի փոքրիկ լուսամուտ:

Այս հոյակապ շէնքն այժմ ծառայում է, ...բաքոսի տաճարի տեղ. ամբողջ յատակը ծածկուած է գինու կարասներով.....

10.

ՉԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ

Սբ. Աստուածածին եկեղեցու հիւսիսային որմին կից կառուցուած է զանգակատունը, որի ոչ շինութեան ժամանակն է յայտնի և ոչ էլ շինողի անունը. միայն նախագաւթի հարակային որմի վրայ, աւագ գաւթի ձախ կողմը, գրտնուող արձանագրութիւնից երևում է, որ զանգակատան շէնքը վերանորոգել է վանքի առաջնորդ Սարգիս եպ. Բէբէքեանը ՌՃԱ. (1101—1652 փրկչ.) թուին:

Չանգակատունը մի բարձր քառանկիւնի շէնք է՝ գլուխը զարդարուած փոքրիկ կաթողիկէով. արևելեան պատի մէջ է մուտքը, մի ընդարձակ լուսամուտ և նրա տակը 3 փոքրիկ լուսանցք: Հիւսիսային պատի մէջ կայ նոյնպէս մի մեծ լուսամուտ, 3 փոքրիկ պատուհան և մի մուտք: Չանգակատան իսկական ու գեղեցիկ սիւնազարդ մուտքը, որ այժմ քար ու կրի պատով շարուած է, եղել է արևմրտեան կողմից. այս կողմի պատի վրայ կան 2 ընդարձակ, 3 միջակ և մի փոքրիկ լուսամուտ. մուտքի կամարի վրայ քանդակուած են 2 բազէ, որոնց գլուխները կոտրուած են: Այս որմի մէջ եղել է մի խաչաձև բացուածք, որ լետով լցրել են քանդակուած կարմիր քարերով: Հարակային պատը, որ կցուած է սբ. Աստուածածին եկեղեցու

գաւթին, ունի մի ընդարձակ պատուհան և մի փոքր լուսանցք:

Արտաքուստ, զանգակատան պատերի վրայ, միայն մի արձանագրութիւն կայ, արեւմտեան կողմը, որով իմանում ենք, որ Սղէս անունով մէկը նուիրել է եկեղեցուն իր ջրաղացը, իսկ նրա թուը նորոգել է այդ ջրաղացը:

Զանգակատան արեւելեան մուտքից, որ այժմ լցուած է գաճով, բարձրանալով 18 աստիճան, հասնում էք մի սրահ, որ այժմ լի է աւելներով. այդ սրահի մէջ կան 3 հատ պատարագամատոյց խորաններ՝ իրար նման և հաւասար. միայն աջ կողմի երրորդ խորանումն է կանգուն մնացել բեմը: Վերջին խորանի ճակատին արձանագրուած է.

«Կամաւն Աստուծոյ ես Աթս որդի Արտաւազայ աւրհնեցի զեկեղեցիս և զզանգակատունս որ շինեալ էր արեան մերձաւորի վանիս որդի Աբասն և միաբանքս հաստատեցին զամենայն եկեղեցիս ինձ պատարագ»: Այս խորաններից իւրաքանչիւրն ունի մի-մի լուսամուտ:

Այդ սրահից էլ 13 աստիճան բարձրանալով՝ հասնում էք մի երկրորդ սրահ, որ ընդարձակ, անսիւն և կամարակապ շինութիւն է. չորս կամարները միմեանց կտրելով՝ կազմում են չորս-չորս գեղեցիկ անկիւններ և միանալով միմեանց հետ՝ իրենց վրայ են կրում զանգակատան կաթողիկէն: Այս սրահի արեւելեան պատի մէջ կայ 2 լուսամուտ, որոնցից մէկը փակուած է: Արեւմտեան, հիւսիսային և հարաւային որմերի մէջ կայ մի-մի լուսամուտ. վերջինիս մէջ նաև մի փոքրիկ լուսանցք: Այս պատուհաններից դուրս նայելով՝ ձեր աչքի առաջ կենդանանում է ինքը բնութիւնը՝ իր չքնաղ տեսարաններով և ձեր երեւակայութեան թռիչքը մի ըռպէում անսահման տարածութիւններ է չափում...:

Զանգակատան կաթողիկէն հաստատուած է 6 սիւների վրայ, իսկ իւրաքանչիւր սիւնը բաղկացած է չորս կիսասիւններից:

Ամբողջ զանգակատունը շինուած է սրբատաշ քարից:

Ամբողջ զանգակատան բարձրութիւնն է 28 արշին. պա-

տերի լայնութիւնը—10 արշին. առաջին յարկի սրահի երկարութիւնն է 6 արշ. 6 վ., լայնութիւնը 3 արշ. 7 վ., բարձրութիւնը 5 արշ. 3 վ.: Այս սրահումն եղող խորաններից իւրանքանչիւրի երկարութիւնն է 3 արշ. 6 վ., լայնութիւնը 1 արշ. 10 վ., բարձրութիւնը 4 արշ. 5 վ.:

Երկրորդ յարկի սրահի երկարութիւնն է (արևելքից արևմուտք) 7 արշ. 14 վ., լայնութիւնը 7 արշ. 8 վ., բարձրութիւնը 5 արշ. 7 վ. կամարների միջի տարածութիւնը 6 արշ. 5 վ.: Այս սրահից սկսած՝ կաթողիկէի բարձրութիւնն է 14 արշ. 10 վ.:

11.

ՍՊԱՍԱԼԱՐՆԵՐԻ ԳՍՄԲԱՐԱՆԸ

Սանահնի հարաւ-արևելեան կողմը, Ամենափրկիչ եկեղեցուց մօտ 20 սաժէն հեռաւորութեան վրայ կայ մի մատուռ՝ սրբատաշ քարից շինուած, անգմբէթ. տանիքը ծածկուած է կղմինտրաձև քարերով, որ կոչուում են «լորփին», «սալքար» և մի վերջոկաչափ հաստութիւն ունին - այսպիսի «լորփին»-ներով են ծածկուած բոլոր եկեղեցիների տանիքները: Մատուռն ամբողջովին կանգուն է, վնասուած է միայն տանիքի հարաւային կողմը, որի «լորփին»-ները թափուած են: Տանիքի արևմտեան ծայրին կանգնեցրած է մի սիրուն, քանդակագործ եկեղեցու կաղապար:

Մատուռի մուտքը գտնուում է արևմտեան կողմը և վերին մասում քանդակագործուած է. մուտքի ճակատին, կամարակապ շրջանակի մէջ, քանդակուած է մի խաչ. խաչի շուրջը քանդակուած են զանազան ծաղիկների ձևեր և երկու աղաւնի: Այդ խաչի շուրջը կամարաձև արձանագրութեամբ է հետևեալը.

«Զտքարէ և Իւանէ որդիք մեծին Սարգսի շինեցաք զհանգստարանս լիշեցէք ի Քս. ի թվին Հայոց ՈՒԸ» — (638 — 1189 փրկչ. թ.):

Մատուռը ներսից բաժանուում է երկու մասի՝ արևե-

լեան և արևմտեան. երկու մասի յատակներն էլ հաւասար բարձրութիւն ունին, իսկ առաստաղները — ոչ. արևմտեան մասն աւելի բարձր է, քան արևելեանը: Արևմտեան մասը նոր աւելացրած է երևում և եթէ դրսից նայելու լինինք՝ մի առանձին մատուռի պէս է երևում, թէև ներսից այդ այնքան էլ աչքի չէ ընկնում: Հին մասի չորս կամարները հաստատուած են ութը փոքրիկ կիսասիւնների վրայ. նոր մասն անսիւն է և կամարակապ: Յատակը ծածկուած է 17 հատ մեծ-մեծ սրբատաշ տապանաքարերով. ինչպէս երևում է՝ հին մասի մէջ միայն երեք տապանաքար է եղել, մնացածներն յետոյ են աւելացել: Այդ երեք դամբարանները Ջաքարէ Սպասալարի, իր հօր՝ Սարգիս և պապ Վահրամի են. իւրաքանչիւր դամբարանի վրայ մի խաչքար է եղել, սակայն այժմ միայն մի խաչքար կայ կանգուն մնացած, մնացած երկուսի միայն պատուանդաններն են մնացել: Ամբողջ մնացած խաչքարը հրաշալի քանդակներ ունի և արձանագրուած է.

«Նշան Աստուծոյ բարեխաւս լեր ամիր սպասալար Հայոց և Վրաց Սարգսին»: խաչքարի ստորին մասում գրուած է.

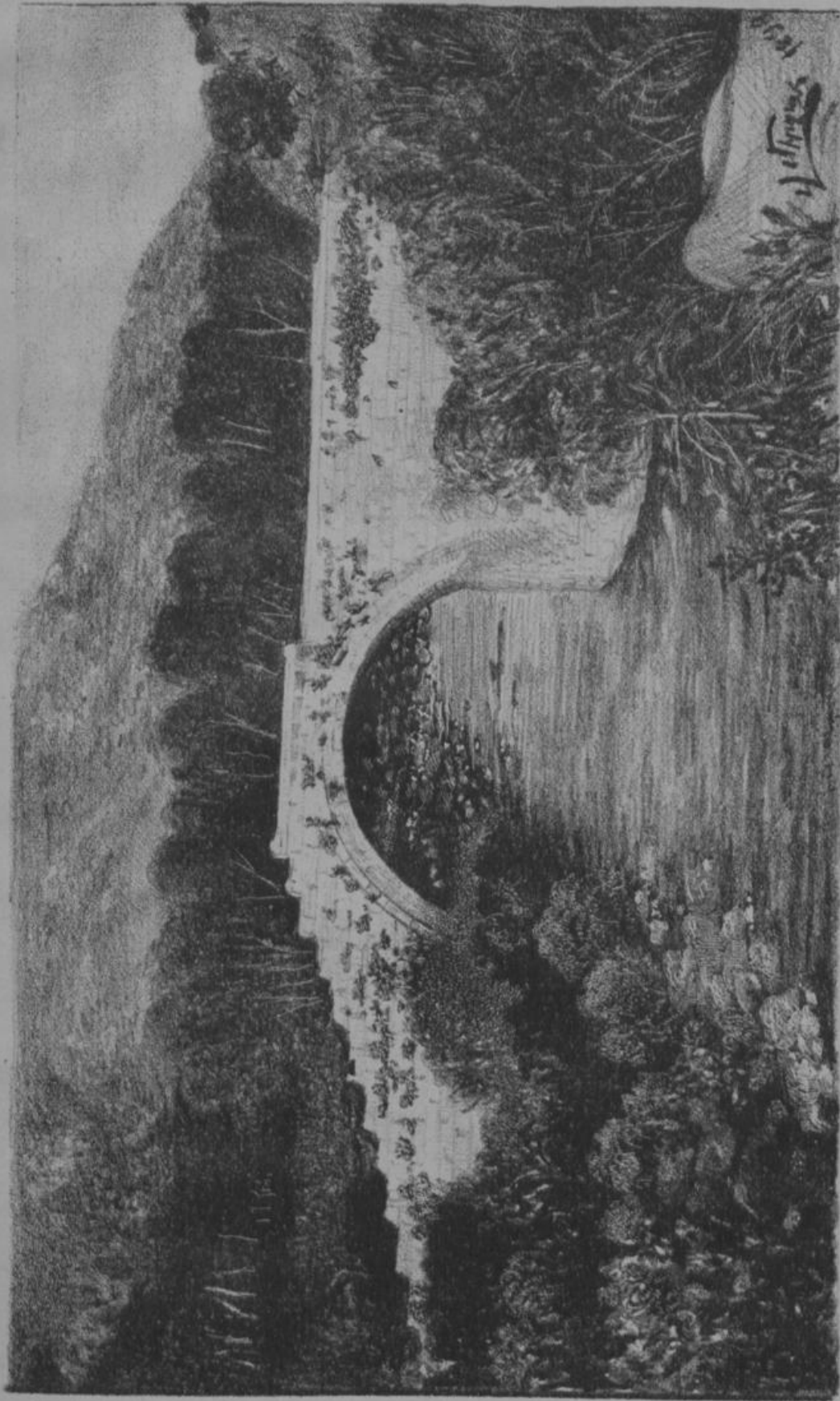
«Ի ՈԼԶ (636—1187) թուին կատարեցաւ ի Քս Մեծն Սարգիս, որդի Ջաքարէի թոռն աւագ Սարգսի, որդիքս Ջաքարէ և Իվանէ կանգնեցաք զխաչս, լիշեցէք»:

Իսկական տապանաքարերը հասարակ, պարզ ու մեծ քարեր են, առանց քանդակագործութեան և արձանագրութեան, երկուսն էլ մասամբ ճեղքուած են:

Մնացած գերեզմանաքարերը Սպասալարների տոհմի, Արղութեանների հանգուցեալներին են պատկանում. դրանցից մի քանիսը հայերէն լեզուով գրուած տապանագրերի հետ ունին նաև ռուսերէն արձանագրութիւն. մէկն էլ վրացերէն տապանագիր ունի:

Մատուռի արևելեան և հիւսիսային որմերի մէջ կան մէկ-մէկ քառանկիւնի, երկար ու նեղ լուսամուտներ, իսկ հարաւային որմի մէջ մի կլորաձև լուսանցք:

Մատուռի հին մասի երկարութիւնն է (արևելքից-արև-

ԱՆՆԱՀՆԻ ԿԱՄՈՒՐԸ.

դր. Ասքերազ. Իմ.

մուտք) 7 արշ., լայնութիւնը 5 արշ. $2\frac{1}{2}$ վերշ., բարձրութիւնը 4 արշ.: Նոր մասի երկարութիւնն է 6 արշ. 5 վ., լայնութիւնը (հիւսիսից-հարաւ) $6\frac{1}{2}$ արշ., բարձրութիւնը 6 արշ. 2 վ.: Ամբողջի երկարութիւնն է 13 արշ. 5 վ.:

Մատուռի արևելեան որմին կից, Սպասալարների դամբարանների վրայ շինուած են 3 փոքրիկ, բայց համաչափ ու գեղեցիկ խորաններ՝ պատարագամատոյց սեղաններով. դրանք այնպէս են յարմարեցրած՝ որ պատարագիչ քահանան ուղղակի կանգնած լինի գերեզմանների վրայ: Այդ խորաններից միջինը երկար ու կամարաձև է, իսկ միւս 2-ը գմբէթաձև:

Երեք մատուռներն էլ համարեալ թէ ամբողջովին քանդուած են, մնացել են միայն մի քանի որմեր ու գմբէթներ, որոնց վրայի քարերն էլ ընկած են:

12.

ՍԲ. ՅԱԿՈՎԲ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱԻԵՐԱԿՆԵՐԸ

Սպասալարների դամբարանից մի փոքր հեռու, գէպի արևելք, գտնուում են սբ. Յակովբ եկեղեցու աւերակները, որից մնացել են միայն աջակողմեան 2 խորանները: Եկեղեցու աւերուած մասից երևում է, որ բաւականին ընդարձակ է եղել և սրբատաշ քարից կառուցուած:

13.

ՍԲ. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Սբ. Յակովբ եկեղեցու մնացորդներից գէպի արևելք, մօտ 10 սաժէն հեռաւորութեան վրայ կանգուն է սբ. Յարութեան եկեղեցին՝ սրբատաշ քարից կերտուած և առանց կաթողիկէի. վնասուած են միայն տանիքի արտաքին լորփինները: Մուտքն արևմտեան կողմից է և շրջապատուած սանդխտաձև քանդակներով: Եկեղեցու ներսը նոյնպէս սրբատաշ քարից է. միայն յատակը ծածկուած է հողով: Եկեղեցու երկու պատարագամատոյց խորանները միմեանցից բաժանուած են միջնասիւնով. իւրաքանչիւր խորան մի լուսա-

մուտ ունի արևելեան կողմից: Որմերի վրայ՝ ոչ ներսից ու ոչ դրսից արձանագրութեան հետք անգամ չկայ: Եկեղեցու երկարութիւնը 6 արշ. 3 վ. է, լայնութիւնը 4 արշ. 8 վ.:

Այժմ այնքան անխնամ է թողնուած, որ անասունների աղբով լի է...:

14.

ԳՐԻԳՈՐ ՏՈՒՏԷՈՐԳՈՒ ԳԱՄԲԱՐԱՆԸ

Սբ. Յարութեան եկեղեցու հիւսիսային որմին կից գրտնուում է մի գեղեցիկ քանդակներով զարդարուած և փոքրիկ կամարների վրայ հաստատուած ընդարձակ պատուանդան, որի վրայ կանգնած է նուրբ քանդակներով լցուած և հրաշակերտ մի խաչքար: Այս խաչարձանի տակն է ամփոփուած մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ ամենայայտնի հոգևորականներից մէկի, Սանահնի նշանաւոր վանահայր Գրիգոր Տուտէորգու աճիւնը: Տուտէորգին ինքն է շինել տուել իր մահարձանը և խաչքարի լետեի երեսի վրայ գրել տուել հետևեալը.

«Յամի յորում եղև կատարումն արքային վրաց Գուրգէնի ես Գրիգոր վարդապետ որդի Տուտայ Խաչինեցի որ բնակեալ ընդ հովանեաւ սրբոյ Աստուածածնիս կանգնեցի զխաչքս ի վերայ հանգստարանի իմոյ ակնունելով ելից կենցաղոյս, և արգ անկեալ զնիմ առ ոտս քո նշանդ Աստուծոյ և աղաչեմ անբարբառ շրթամբ զի ի մեծի երևման քոյ լինիցիս բարեխաւս անարժան ծառայիս Քսի: Եւ որք երկրպագէք յիշեցէք ի Յս. Քս. կանգնեցաւ ի հայրապետութեան Յովհաննէսի, յորում ամի նորոգեցաւ կաթուղիկէն սբ ի թուին ՈՒԿ (634—1185). զՄխիթար կազմիչս յիշեցէք յիշեցէք ի Քրիստոս»:

Այս դամբարանի պատուանդանի շրջագիծն է 14 արշ. 12 վ., բարձրութիւնը 3 արշ. 5 վ. խաչքարի բարձրութիւնն է 3 արշ. 2 վ. խաչքարի միջին մասի լայնութիւնն է 1 արշ. 7 վ.:

15.

ՈՒՍՈՒՑԻՉ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ

Սբ. Յարութեան եկեղեցուց դէպի արևելք, մի փոքր հեռու, բարձր պատուանդանի վրայ ամրացրած է դարձեալ մի խաչքար, որի տակ ամփոփուած են Հաղբատի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսի ուսուցիչ Յովհաննէս քահանայի երկրաւոր մնացորդները: Գիւղացիներն այս դամբարանին «սնուցիչ» են կոչում, երևի Յովհաննէս քահանայի ուսուցիչ կամ «սնուցիչ» լինելն աւանդաբար հաղորդուել է սլոմեան սերնդին:

Խաչքարի յեակի երեսի վրայ արձանագրուած է.

«Ես Տէր Յովհաննէս առաջնորդ Հաղբատայ կանգնեցի զխաչս ի հանգստարանի ուսուցանողին իմոյ Յովհաննէս քահանայի, որք երկրպագէք յիշեցէք ի Քրիստոս»:

Խաչքարը կարմիր քարից է և աչքի է ընկնում իր սիրուն քանդակներով:

16.

ՍԲ. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Գիւղի հարաւ-արևմտեան կողմը, մի փոքրիկ ապուստոսոս բլրի վրայ, 30 մետր վանքի դիրքից բարձր կանգնած է միայնակ սբ. Սարգսի մատուռը: Այս փոքրիկ խորանաձև եկեղեցին կամարակապ է, սրբատաշ քարից չէ շինուած և կաթողիկէ չունի: Արևելեան կամարի տակ ունի մի սլատաքազամատոյց սեղան և մի լուսամուտ. մատուռն ամբողջովին անխախտ է:

17.

ՍԲ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Գիւղի արևելեան կողմը գտնուող փոքր բլրակի վրայ, որ նույնպէս 30 մետր բարձր է վանքի դիրքից (1030 մետր ծովի մակերևույթից), շինուած է սբ. Կարապետի մատուռը,

որ կառուցուած է սրբատաշ քարերից, կամարակապ և անսիւն շէնք է. մուտքը գտնուում է արեւմտեան կողմից. հիւսիսային կողմից նոյնպէս դուռը կայ դէպի պատարագամատոյց սեղանը: Մատուռի որմերն են ամբողջ մնացել, առատազն ու կամարներից մի քանիսը քանդուած են: Այստեղ երբեմն պատարագ է լինում և ուխտի օրը շրջակայ գիւղերից բաւականին ուխտաւորներ են գալիս:

VI.

ԱՂԲԻԻՐՆԵՐԸ

Գիւղի հարաւ-արեւմտեան ծայրին է գտնուում Զաքարէ և Իւանէ Սպասալարների շինել տուած հոյակապ, ընդարձակ և կամարակապ աղբիւրը, որի ջուրը 9 աստիճան Բէօմիւրի ջերմութիւն ունէր օգոստոսի առաջին կիսում: Աղբիւրի ջրերը հաւաքոււմ են եօթն աւազանների մէջ. այդ աւազանները գետնի տակ են և այնքան ընդարձակ ու բարձր, որ կարելի է մէջն ազատ մանգալ: Աւազանների մէջ ջուրը հաւաքուելով՝ դուրս է ծորում խողովակով և լցւում քարից շինուած երկար նաւերի մէջ: Վերոյիշեալ եօթն աւազաններից այժմ միայն երկուսի մէջ ջուր կայ: Աղբիւրի ընդարձակ կամարը մի միջնասիւնով երկու հաւասար մասերի է բաժանուած:

Երկու կամարների երկարութիւնն է 15 արշ. 3 վ., իսկ իւրաքանչիւրինն առանձին 7 արշ. 9 վ.: Կամարի լայնութիւնն է 6 արշ. 11 վ., բարձրութիւնը $5\frac{1}{2}$ արշին:

Աղբիւրի ջրի մի մասը խողովակներով բերուած է վանքի գաւիթը. բերողն եղել է վանքի վանահայր Յարութիւն արքեպիսկոպոս Տէր-Բարսեղեանցը: Վանքի աղբիւրի փոքրիկ կամարի վրայ արձանագրուած է.

«1835 թ. Յարութիւն արքեպիսկոպոս շինեաց զաղբիւրս այս յորդահոս. ով վայելողք այս ջրոյս լիշեցէք զսա առ Տէր Յիսուս. սա էր տոհմէն Տէր-Բարսեղեանց և սահմանէն Տա-

ւուշայ, անտի Սանահին լաջորդեաց, արգեամբ իւրով զայս օրինեաց»:

Խողովակների փշանալու պատճառով այս ջուրը երբեմն պղտորում է և անպիտան համ ստանում:

VII.

ՍԱՆԱՀՆԻ ԿԱՄՈՒՐՋԸ

Գիւղից ցած, ձորի մէջ, ահուելի գլորդիւնով և փրփրալից ալիքներով սրնթաց վազող Դէբէտի կամ Զորագետի վրայ է ձգուած այն հոյակապ, կամարաձև և քարաշէն կամուրջը, որ իբրև ապացոյց մեր նախնեաց ճարտարապետական հրմտութեան, այսօր ևս լուռ վկայ է իր տակովն անցնող ալիքների ողբաձայն մունչիւնների.....:

Սևորդեաց ձորի այս պատմական կամուրջը շինել է տուել Նանա ալրի թագուհին՝ ի յիշատակ իր վաղաթառամ ամուսնու, Լօռու Աբաս թագաւորի և Զաքարէ ու Իւանէ սպասալար եղբայրների:

Կամուրջի երկարութիւնն է 28 սաժէն,* լայնութիւնը 5 արշին, կամարի բարձրութիւնը ջրի մակերևոյթից (մեր դիտած ժամանակը, ամառը) 19 արշին. շինուած է կամարների վրայ՝ սրբատաշ քարերից: Կամուրջի մի ծայրը հաստատուած է ժայռի վրայ, իսկ միւս ծայրն ամուր որմի վրայ և զէպի հարաւ իջնում է աստիճաններով: Կամուրջի երկու կողմը գտնուում են չորս կոփածոյ քարից քանդակուած առիւծներ, որոնք ժամանակի ընթացքում բաւականին մաշուել են:

Կամուրջի ներքևի ծայրին կայ մի խաչքար՝ կամուրջը շինել տուող Նանա թագուհու հրամանով կանգնեցրած: Խաչքարի վրայ արձանագրուած է հետևեալը.

«Կամաւն Աստուծոյ ես Նանա լազգէ Բագրատունեաց զուստր իշխանաց իշխան Սարգսի քոյր Զաքարէի և Իւանէի կին Աբասայ թագաւորի որ կեսաւրեայ վախճանեալ է խա-

ւարեցոյց զմեզ. շինեցի զկամուրջս, կանգնեցի զխաչս իշատակ նմա և ի մխիթարութիւն ինձ և ի կեանս ծնողաց և եղբարց մերոց. չիշեցէք ի Քս. Յս. »:

Խաչի ճակատը, որ այժմ կոտրուած և վայր է ընկած, կրում է հետևեալ արձանագրութիւնը.

«Սուրբ տէրունական»:

VIII.

ՎԱՆՔԻ ՍՐԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Վանքի սրբութիւնները կամ սրբոց մասունքները սլահուում են սբ. Նշան եկեղեցու խորաններից մէկում՝ առանձին արկղի մէջ. այս պատկառելի աւանդներն եկեղեցու գլխաւոր հարստութիւնն են կազմում և վանքն աւելի նուիրական դարձնում ժողովրդի աչքում: Մասունքներից մեծ մասը նուիրուած են զանազան անձերից վերջին դարերում. յայտնի է, որ հնումը սովորութիւն կար, որ նշանաւոր ընտանիքները կամ իշխանական տոհմերը մեծ գնով ձեռք էին բերում մի որևէ սրբազան մասունք և սլահում կամ թէ վերջը նուիրում իրենց մայրենի եկեղեցուն: այսպէս օրինակ Բագրատունեաց արքայական տունն ունէր սբ. Նշանի մասունքը, որ յետոյ Աշոտ Ողորմածի ամուսին Խոսրովանոյշը նուիրեց Հաղբատայ վանքին: Վանքի նշանաւոր մասունքները հետևեալներն են.

1) Սբ. Գրիգոր Լուսաւորչի աջը, որ շինուած է արծաթից և ոսկեջրած. բուժ և մատնեմատը իրար հետ ծալած են ձեռքի դաստակի վրայ և այդպիսով սբ. աջը խաղաղութիւն ասելու միջոցին բռնած դիրքն ունի: Մատնեմատին հագցրած է մի կանաչ ակնով զարդարուած գեղեցիկ մատանի. բազուկի երկու ծայրերը շրջապատուած են անազարդ ապարանջաններով: Սբ. աջի վրայի գրուածքից երևում է, որ շինուել է ՌՃԼԴ հայոց թուին (1134 —

1685) Եղիազար կաթողիկոսի և վրաց Գորգի խանի թագաւորութեան ժամանակ:

2) Սբ. Յովհանն Օձնեցի իմաստասէր կաթողիկոսի աջը, նոյնպէս արծաթեայ և ոսկեջրած, նոյն ձևով. շինուած է նոյն թուականին, զարդարուած է ակներով և մի մատանի է կրում. շինուած է «ի թագաւորութեան Շահ Սուլէյմանին, և հայրապետութեան Տեառն Եղիազարու և խանութեան Լօռու Թահմազ Ղուլիխան և Աղաշահմուրադբէգին սուրբ Օհանաթէմ Աբազին և Շահգադուն շինեցու ձեռամբ ուստայ Յովսէփին և Սարգսին»...:

3) Թովմա առաքեալի ականջը, որ ապառաժ կաշուած ոսկրն է. փաթաթուած է բամբակի մէջ և դրուած մի աւետարանաձև, ականազարդ արծաթեայ պահարանի մէջ, որ դրսից ծածկուում է ոսկեջրած փոքրիկ երկփեղկեան դռնով: Գոնակի ճակատին նկարուած է Թովմա առաքեալը՝ ձեռքին բռնած մի թուղթ, որի վրայ արաբերէն տառերով գրութիւն կայ:

4) Թովմա առաքեալի մասունքը, որ դրուած է արծաթեայ ոսկեջրած սիրուն խաչի մէջ. իսկ խաչը դրուած է մի աւետարանաձև արծաթեայ և ոսկեջրած ծանր պահարանի մէջ, որ իր մեծութեամբ ու գեղեցկութեամբ գերազանցում է բոլոր մասունքների պահարաններին: Այս արծաթեայ շքեղ պահարանի մէջ, ապակեայ ծածկի տակ դրուած են զանազան քարեր և ապակիներից մէկի վրայ գրուած է. «Համբարձման տեղի քարիցն է, որ համբարձու Տէրն մեր». երկրորդ ապակու վրայ գրուած է. «սրբազան սբ. Գերեզմանի վիմիցն է, որ մշտապէս բերէ զլոյս իւր առ հաւատացեալս»: Պահարանի վրայ նկարուած են Պօղոս-Պետրոս առաքեալները, իսկ դրանցից վերև հրեշտակներ ու ամպեր: Պահարանի յետևը գրուած լիշատակարանից երևում է, որ շինուած է 1817 թուին:

5) Ղուկաս աւետարանչի ծնոտի մասը, որ ամփոփուած է աւետարանաձև արծաթեայ պահարանի մէջ. մասունքը նկատելի է. պահարանի փականները զարդարուած են ար-

ծաթեայ և ոսկեջրած պատկերներով: Պահարանի լետևի վայտի վրայի գրուած քից երևում է, որ պահարանը շինել է տուել Բարսեղ եպիսկոպոսը:

6) Մասն սբ. Նշանի, որ գրուած է ականակուռ խաչի մէջ, իսկ խաչը գրուած է վերոյիշեալ աւետարանաձև պահարանի մէջ՝ Ղուկաս Աւետարանչի ծնօտի հետ:

7 Սբ. Աստուածածնայ մազը և զգեստի կտորը. գրուած են գեղեցիկ, ականակուռ խաչի մէջ. խաչն էլ գրուած է աւետարանաձև պահարանի մէջ, որ շինուած է արծաթից և ոսկեզօծ է: Պահարանի վրայ գրուած լիշատակարանից երևում է, որ այս մասունքն ու պահարանը վանքին ընծայել է Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանցը:

Բացի լիշեալ նշանաւոր մասունքներից կան նաև բազմաթիւ արծաթեայ մեծ ու փոքր խաչեր, բուրվառներ, որոնք համարեա բոլորն էլ վերջին դարերի գործ են և պատրաստուած Ռուսաստանում, ինչպէս երևում է նրանցից շատերի վրայ եղող սլաւոնական գրերից. այդպիսի կազմ ունի և այն մեծադիր աւետարանը, որի լիշատակարանից իմանում ենք, որ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանի անձնական գործածութեան համար է եղել. «ի վայելումն անձին իւրոյ»—1217 թուին (1768):

IX.

ՎԱՆՔԻ ՉԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ

1) Աւետարան. փոքրիկ դիրքով, արծաթեայ կազմով, նկարներով զարդարուած և Յիսուսի կեանքից առնուած պատկերներով. բոլորագիր մանր տառերով գրուած է նուրբ մագաղաթի վրայ: Զեռագրի մի երեսի վրայ մանր տառերով գրուած է. «... Մոնի Աղէքսանդրացւոյ բազմաշխատութեամբ եթող մեզ զաւետարան Մատթէոսեան զհամաբարբառս այլոց աւետարանչացն զգրուագս եղեալ առ ընթեր միմեանց որպէս զի հարկէ դիպեալ շարից կարգեցից ևս ապակտնէր,

որչափ ըստ միոյ լարընթերցուածոյս, այլ զի ողջանդամ և զայլոցն ևս բնաւ զմարմնոյ և զշարի սենիցիս զիտեյ զանձն յիւրոն ըստ իւրաքանչիւր աւետարանի և ի տեղի յորս նաքիմքք ւճեան ասել ճշմարտութեամբ և աշխատասիրութենէ...»: Այս յիշատակարանի սկիզբն ու վերջը չկայ:

Ձեռագրի վերջը կայ մի ուրիշ յիշատակարան, որից երեւում է, որ աւետարանը գրուած է Աուկաս սարկուազի ձեռքով Հայոց ՌճիԱ. (1121—1672) թուին, Յակոբ Զուգայեցու կաթողիկոսութեան ժամանակ Սիւնեաց երկրի Բագարչայ գիւղում, Պարսից Շահ-Սուլէյման փոքրի օրով: Շարունակութեան մէջ ասուած է նոյնպէս հետեւեալը.

«Ասան բազում մեղաց մերոց մարախ եկն ի առնս Ասփանայ և Սիւնեաց և ի տեղիս տեղիս աւերութիւնս արար փան անթիւ մեղաց մերոց և ձու իւր ամբարեաց երեսս երկրի. մեք ոչ գիտացինք զինչ լինելոց է այն Աստուծոյ է գիտելի. ինքն Քրիստոս ողորմեացի ստեղծուածոց իւրոց և նմա փառք յաւիտեանս ամէն. Ապրիլի իդ (24) աւարտեցաւ»:

2) Աւետարան. փոքր գիրքով, արծաթեայ սոկեզօժ կազմի մէջ, գրուած է նուրբ մագաղաթի վրայ՝ գեղեցիկ համահաւասար գրերով: Ձեռագիրը պատկերազարդ է. սկզբումը կան տասներկու գունաւոր և սոկեզօժ նկարներ. իւրաքանչիւր աւետարանի սկզբումն էլ նկարուած է համապատասխան աւետարանչի պատկերը:

Ձեռագրի սկզբումն օտար գրչով գրուած է. «Ասան Հասանի իշխանագնեայ Տեառն Յովսէփ տուաքելոյ շախղ արքեպիսկոպոսի և առաջնորդի ազգիս Հայոց որք են ընդ իշխանութեամբ մեծի Ըսուսաց և Հոռումու»:

Կայ գարձեալ մի այլ օտար ձեռքով գրուած յիշատակարան, որի սկիզբը պակաս է և բովանդակութիւնը հետեւեալն է. «... Որ զպատուղ բարեպաշտութեան արարեալ է զայս գեղեցկանկար սուրբ աւետարանս և ետ ընծայ առ սուրբ Հոգի եկեղեցիս Հայոց Սմատերգամայ, յիշատակ իւրն և զիւր ննջեցեալ ճնաղաց հօրն Եսայեալ և մօրն Մեախիմ և կեն գանի եղբարցն Սահակին, Թումանին, Յովհաննիսին, Մկրտչին

և քեռն Եղիսարէթին և որք միանգամ Հայր մերիւ ողորմի
ասացողացդ ինքն Քրիստոս ողորմեացի աստ և ի հանգեր-
ձեալն ըստ մեծի ողորմութեան իւրում, ամէն: Ի թուոյ
Փրկչի 1759 և ամսեան զեկտեմբերի 6 գրեցաւ ի քաղաքն
յԱմստերդամ»:

Ձեռագրի վերջը կայ նոյնպէս մի ուրիշ լիշատակարան
հետեւեալ բովանդակութեամբ.

«Գրեցաւ որ. աւետարանս ի Կոստանդնուպօլիս թվին
Հայոց ՌՂԳ (1093 — 1644) լիշատակ Խօջա մահաբեւի ծառու-
րին և ծնողացն իւրոց Մալինին և Հախիսիմէին և կողակ-
ցին Ղազամգութլու և սրղւոցն իւրոց Բանթումասին, Գա-
լստին և Պետրոսին. դարձեալ լիշեցէք զմահաբեւի Ծառուրն
որ ետ զսուրբ աւետարանս Նոր-Չուղայու որ. Աստուածա-
ծին եկեղեցւոյն լիշատակ իւր և հանգուցեալ իւրոյ Բարա-
ղամին, որ մանուկ աիօք հանգեաւ ի Տէր, որոյ հոգին հան-
գուցէ Տէր ի դասս ընտրելոցն. ամէն. դարձեալ լիշեցէք
ի Քրիստոս զնորոգող սրբոյ աւետարանի ի թվին մերոյ ՌՃՂԱ.
(1191 — 1742) զաւագ երէցն Տէր-Յովսէփն».: լիշելով զար-
ձեալ մի շարք քահանաների անուններ, շարունակում է.
«և միւս Տէր-Սարգիս Վանեցիս, որ եմս կարգող սրբոյ գրը-
քիս և զուք լիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերմէ.
ամէն»:

Վերջին լիշատակարանի ստորունակութիւնն է.

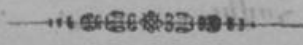
«Վերստին ստացայ զոր. աւետարանս այս և նուիրեցի
ի դուսն Սանահնու որ. Աստուածածին վանիցն իմոց հայ-
րենեաց ի լիշատակ մարմնաւոր ծնողաց, ի Տէր հանգուցեալ
Սանահնեցի Երկայնաբազուկ Արղութեանց Եւօշ բէգին և
սարկեշտագնաց Քեթեանին և եղբարցս Մովսէս բէգին, Բէ-
ժան բէգին և Փարսաղանին, քերցս և ամենայն զաւակաց
նոցս. Յովսէփ արքեպիկոսոս Ռուսաց երկրի եղեալ ամե-
նայն Հայոց ազգին և հիմնադիր Նոր-Նախիջևանու և Քրի-
ստոսապօլու քաղաքացն Հայոց լամի Փրկչին ի 1793, իսկ
Հայոց ի ՌՄԻԲ (1242) լուլիս ամսոյ ի 5-ն ի Մոսկով քա-
ղաք»:

3) Աւետարան. մեծ զիրքով, մագաղաթի վրայ գրուած. թէ սկզբում և թէ վերջում լիշտատկորաններ ունի, որոնցից երևում է, որ աւետարանը գրել է Ստեփաննոս վարդապետը և ընծայել Սանահնի վանքի սբ. Աստուածածին եկեղեցուն. նուէրն ընդունել է սբ. Աստուածածնի փակակալ և սպասաւոր Յովհաննէս վարդապետը Հայոց ՋԹ (909 — 1460) թուին:

Այս ձեռագրի մէջ կան նաև վանքին ընծայուած գանազան կալուածների մասին տեղեկութիւններ և կալուածների վաճառման վկայաթղթեր:

Ահա այս է Սանահնի վանքի ձեռագրների բոլոր հարստութիւնը...: Այն վանքի, որի քարաշէն ու քանդակագործ զարաններում հարիւրաւոր և գուցէ նաև հազարաւոր ձեռագրներ էին շարուած, որի շրջակայ անմատչելի քարաժայռերից անգամ քարացած ձեռագրների կապոյցներ հանուեցան...:

Ինչ որ անվնաս էր թողել վայրենի ազգերի բռնակալութիւնն ու յափշտակութիւնը, այն էլ սչնչացրեց մեր խորին, անյատակ ազիտութիւնը...:

ԽՍՆՆԿ ՅԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՆՅԻ

ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

Հայոց գիրը. պատկուած է մրցանակով.	1	ր.	50	կոպ.
Համառօտ տրամաբանութիւն	1	»	—	»
Գերմանիայի մանկավարժական բարձրագոյն հաստատութիւնները		»	40	»
Ներսիսեան դպրանոցի առաջին դպ. հանապարհորդութիւնը	—	»	40	»
Երկրորդ մանապարհորդութիւնը		»	20	»
Ստեփաննոս Պալատանեան		»	25	»
Աշակերտի յուշատետրը	—	»	30	»
Զգացմունքների աշխարհ («Ա.Է.բ.բ. Հաստատանի»-ի մասին).	—	»	30	»
Սանահին		»	30	»

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (գերմաներէնից)

Պետալըցցի, Լինհարզ և Գերարուդ.	1	»	50	»
Հուլսլէյ, Բնագիտութիւն	—	»	40	»
Նատման, Էրգրուս	—	»	15	»
Սպիրի, Վարդ Բեսլին	—	»	10	»
» Ուռենց Յովսէփ	—	»	15	»
» Ալծարած Մօնի	—	»	15	»
» Ալսեան հովիւ	—	»	20	»
» Հայրենագուրկ	—	»	50	»

ՊԱՏՐԱՍ ԵՆ

Հայրենեաց սուրդ հողերը. Բ. Հաղպատ.
 Համառօտ հոգեբանութիւն.
 Ժան-ժակ Ռուսոյ, Էմիլ.

Գրմել' Армянская Семинарія Нерсисянь.
 Исааку Арутюнянц.

THE HISTORY OF THE

REPUBLIC OF THE UNITED STATES

The history of the Republic of the United States is a story of growth and progress. It begins with the first settlers who came to this land in search of a better life. They found a land of opportunity and freedom, and they built a nation that has become a beacon of hope for people all over the world. The story of the Republic is a story of the struggle for freedom and justice, and it is a story that continues to inspire us today.

The Republic was founded on the principles of liberty and justice for all. These principles have guided us through the most difficult times in our history, and they will continue to guide us in the future. We are proud of the achievements of our Republic, and we are committed to the values that have made it what it is today.

The Republic is a land of opportunity and freedom. It is a land where every person has the right to life, liberty, and the pursuit of happiness. It is a land where the voice of the people is heard, and where the will of the majority is the law. We are proud of the Republic, and we are committed to the values that have made it what it is today.

The Republic is a land of opportunity and freedom. It is a land where every person has the right to life, liberty, and the pursuit of happiness. It is a land where the voice of the people is heard, and where the will of the majority is the law. We are proud of the Republic, and we are committed to the values that have made it what it is today.

182